หอสมุดแห่งชาติ พิพิธภัณฑ์พระเกียรติ

หนังสือ

ต่อพระวินัยคำแปล

ว่าด้วยธุดงควัตต แลสะมะถะภาวนา

พิมพ์ที่โรงพิมพ์บำรุงนุกูลกิจ

พุทธศักราช ๒๔๕๙

กรมศิลปากร

L89

794.311

หอสมุดแห่งชาติเฉลิมพระเกียรติ ร.๙ นครราชสีมา

หอสมุดแห่งชาติ
25 ก.พ. 2533
กรมศิลปากร

หนังสือ

ต่อพระวินัยคำแปล

ว่าด้วยธุดงควัตต แลสะมะถะภาวนา

พิมพ์ที่ โรงพิมพ์บำรุงนุกูลกิจ

พุทธศักราช ๒๔๕๙

เลขห้อง

เลขหมู่

เลขทะเบียน 46.33 ม. 17941

เรื่องในหนังสือที่พิมพ์ต่อไปนี้ ของสมเด็จพระวันรัต (ทับ) วัดโสมนัสวิหารท่านประพันธ์ไว้ เรียกชื่อว่า " ต่อพระวินัย คำแปล " มีข้อความกล่าวด้วยลักษณแลวิธีของธุดงควัตต์ ๑๓ โดยพิศดาร อันเปนวัตตกิจสำหรับภิกษุในธรรมวินัยจะพึงปะฏิบัติ ประการหนึ่ง กับกล่าวด้วยลักษณแลวิธีเจริญสะมะถะภาวะนา ธรรมเครื่องสงบระงับจิตรอันเปนกิจของภิกษุ, สามเณร, อุบาสก, อุบาสิกา, จะพึงปฏิบัติ เพื่อเปนอาธารที่จะดำเนินไปถึงธรรม อันเปนที่สุดวิเศษประการหนึ่ง มีเถราธิบายโดยพิศดารเหมือนกัน

หนังสือเรื่องนี้ ได้เคยพิมพ์เมื่อคราวงานพระราชกุศล การ พระเมรุท้องสนามหลวง ปีกุนนพศก จุลศักราช ๑๒๔๙ ฤๅ พุทธศักราช ๒๔๓๐ คราวหนึ่ง

พระยาศุภกรณ์บรรณสาร (นุ่ม วสุธาร) พิมพ์ขึ้นเปนครั้งที่ ๒ ณปีมะโรงอัฐศก พุทธศักราช ๒๔๕๘ ฤๅจุลศักราช ๑๒๗๘ เพื่อ เปนธรรมพลีในคราวขันธบัญจกเจริญมาบรรจบ ๔ รอบปี

ขอสาธุชนแลทั้งสรรพสัตว์ทั่วไป จงเปนผู้ไม่มีเวร จงเปนผู้ ไม่มีโรค จงเปนผู้ไม่มีทุกข์ แลตั้งอยู่ในความศุขปราศจาก ทุกข์ภัยทั้งสิ้น เทอญ

วันที่ ๒๗ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๔๕๘

สารบาญ

แพนกธุดงควัตร์

เริ่มธุดงคะวัตร์	น่า ๑
จัดธุดงค์โดยองค์ ๑๓	น่า ๒
จัดธุดงค์โดยปะฏิสังยุตร์ ๔	น่า ๓
คำสะมาทานปำสุกุลิกังคะ	น่า ๔
จัดปำสุกุลิกังคะ โดยประเภท ๓	น่า ๗
คำสะมาทานเตจีวะริกังคะ	น่า ๘
จัดเตจีวะริกังคะ โดยประเภท ๓	น่า ๙
คำสะมาทานปิณฑะปาติกังคะ	น่า ๑๒
จัดปิณฑะปาติกังคะ โดย ประเภท ๓	น่า ๑๔
คำสะมาทานสะปะทานะจาริกังคะ	น่า ๑๖
จัดสะปะทานะจาริกังคะ โดยประเภท ๓	น่า ๑๗
คำสะมาทานเอกาสะนิกังคะ	น่า ๑๘
จัดเอกาสะนิกังคะ โดยประเภท ๓	น่า ๑๙
คำสะมาทานปัตตะปิณฑิกังคะ	น่า ๒๐
จัดปัตตะปิณฑิกังคะ โดยประเภท ๓	น่า ๒๐
คำสะมาทานขะลุปัจฉาภัตติกังคะ	น่า ๒๒
จัดขะลุปัจฉาภัตติกังคะ โดยประเภท ๓	น่า ๒๓
คำสะมาทานอารัญญิกังคะ	น่า ๒๔
จัดอารัญญิกังคะ โดยประเภท ๓	น่า ๒๕

คำสะมาทานรุกขะมูลิกังคะ	น่า ๒๖
จัดรุกขะมูลิกังคะ โดยประเภท ๓	น่า ๒๗
คำสะมาทานอัพโภกาสิกังคะ	น่า ๒๘
จัดอัพโภกาสิกังคะ โดยประเภท ๓	น่า ๒๙
คำสะมาทานโสสานิกังคะ	น่า ๓๐
จัดโสสานิกังคะ โดยประเภท ๓	น่า ๓๑
คำสะมาทานยะถาสันถะติกังคะ	น่า ๓๒
จัดยะถาสันถะติกังคะ โดยประเภท ๓	น่า ๓๒
คำสะมาทานเนสัชชิกังคะ	น่า ๓๔
จัดเนสัชชิกังคะ โดยประเภท ๓	น่า ๓๔

แพนกสะมะถะภาวนา

เริ่มสะมะถะภาวะนา	น่า ๓๖
อารมณ์ของสะมะถะภาวะนา	น่า ๓๘
กะสิณ ๑๐	น่า ๓๘
อสุภ ๑๐	น่า ๓๙
อะนุสสะติ ๑๐	น่า ๔๐
พรหมวิหาร ๔	น่า ๔๐
อาหาเรปะฏิกูละสัญญา	น่า ๔๑
ธาตุวะวัตถาน ๔	น่า ๔๑
อะรูป ๔	น่า ๔๑
จะริต ๖ ประการ	น่า ๔๒

ปะถะวีกะสิณ	น่า ๔๖
อาโปกะสิณ	น่า ๕๓
เตโชกะสิณ	น่า ๕๕
วาโยกะสิณ	น่า ๕๖
นีละกะสิณ	น่า ๕๗
วรรณกะสิน ๓ นอกจากนีละกะสิณ	น่า ๕๘
อาโลกะกะสิณ	น่า ๕๙
อากาศะกะสิณ	น่า ๖๐
อุทธะมาตะกะอะสุภ	น่า ๖๑
วินีละกะอะสุภ	น่า ๖๔
วิบุพพะกะอะสุภ	น่า ๖๔
วิฉิททะกะอะสุภ	น่า ๖๕
วิกขายิตะกะอะสุภ	น่า ๖๕
วิกขิตตะกะอะสุภ	น่า ๖๖
หะตะวิกขิตตะกะอะสุภ	น่า ๖๖
โลหิตะกะอะสุภ	น่า ๖๗
ปุฬวะกะอะสุภ	น่า ๖๗
อัฏฐิกะอะสุภ	น่า ๖๘
พุทธานุสสะติ	น่า ๖๘
ธัมมานุสสะติ	น่า ๘๐
สังฆานุสสะติ	น่า ๘๕

สีลานุสสะติ	น่า ๙๑
จาคานุสสะติ	น่า ๙๑
เทวะตานุสสะติ	น่า ๙๒
อุปะสะมานุสสะติ	น่า ๙๓
มะระณานุสสะติ	น่า ๙๕
กายะคะตาสะติ	น่า ๙๗
อาณาปาณะสะติ	น่า ๑๐๔
เมตตาพรหมวิหาร	น่า ๑๑๐
กะรุณาพรหมวิหาร	น่า ๑๑๒
มุทิตาพรหมวิหาร	น่า ๑๑๓
อเบกขาพรหมวิหาร	น่า ๑๑๔
อาหาเรปะฏิกูละสัญญา	น่า ๑๑๔
ธาตุวะวัตถาน ๔	น่า ๑๑๙
อะรูปกรรมฐาน	น่า ๑๒๑
ฌานแลสะมาบัติ	น่า ๑๒๔

ธุดงคะวัตต์

ลำดับนี้จักได้เรียบเรียงเรื่องธุดงคะวัตต์ต่อไป ความว่าภิกษุผู้บำเพ็ญศิลด้วยดีบริบูรณ์เต็มที่โดยวินัยนิยมเสร็จแล้ว ควรจะสะมาทานธุดงคะวัตต์ซึ่งเปนอะนุโลมะปะฏิบัติต่อไป เพื่อจะให้ได้คุณะวิเศษต่างๆ มีมักน้อยและสันโดษเปนต้น เปนเครื่องผ่องใสของศิลนั้น เพราะว่าศิลของภิกษุผู้ปะฏิบัติในธุดงคะวัตต์นั้นเปนศิลผ่องใสด้วยดี อนึ่งวัตตะปฏิบัติเล่าจะบริบูรณ์เต็มที่ก็เพราะอาศัรยคุณคือความเปนผู้มักน้อยและสันโดษ และประพฤติขูดเกลากิเลสและความเปนผู้สงัดจากกิเลสและความไม่ก่อสะสมทุจริต แลปรารภความเพียรไม่เกียจคร้าน แลประพฤติตนเปนคนเลี้ยงง่ายเพราะมิได้มักมาก และการซึ่งจะยังคุณเหล่านี้ให้บริบูรณ์เต็มที่ได้เล่า ก็ต้องอาศัรยสะมาทานธุดงค์ แท้จริงแม้ภิกษุปฏิบัติดีในธุดงคะวัตต์ ตั้งอยู่ในคุณมีความมักน้อยและสันโดษเปนต้น เปนผู้มีสะมาจารทั้งสิ้นอันบริสุทธิ์ ด้วยศีลคุณแลวัตตะคุณอันปราศจากโทษฉนี้แล้ว ก็จะต้องอยู่ในโปราณาริยวงศ์ทั้งสาม คือสันโดษในจีวรในบิณฑะบาตและเสนาสะนะจักเปนผู้ควรได้ในอะริยะวงศ์ที่ ๔ คือความเปนผู้มีภาวนาเปนที่มา

ยินดีณเบื้องน่า ก็ธุดงคะคุณเปนเครื่องชำระศิลแลวัตต์ให้
บริสุทธ์ผ่องใสและเปนปัจจัยแก่ภาวะนา คือสะมะถะและวิปัส
สะนาณนี้ เหตุดังนั้นพระอรรถกะถาจารย์เจ้าท่านจึงปรารภธุดง
คะกะถา ในลำดับแห่งศีลกะถาต่อไป ก็ในธุดงคะกะถานั้น
ความว่าสมเด็จพระผู้ทรงพระภาคย์เจ้า ได้ทรงอะนุญาตธุดงค์องค์
ของภิกษุผู้กำจัดกิเลสฤาองค์อันกำจัดกิเลส แก่บรรพชิตอันละอา
มิษในโลกคือกามะคุณเสียได้ ไม่เอื้อเฟื้ออาลัยในกายและชีวิต
ใคร่ต่ออะนุโลมะปฏิบัติสมควรแก่โลกุตตะระธรรมอย่างเดียว

ก็ธุดงค์นั้นจัดโดยองค์เปน ๑๓ ประการ คือองค์ของภิกษุผู้มี
อันทรงผ้าบังสุกุลไว้เปนปะกะติเปนองค์ ๑ คือองค์ของภิกษุผู้มีอัน
ทรงผ้าไตรจีวรไว้เปนปะกะติเปนองค์ ๑ คือองค์ของภิกษุผู้แสวงหา
ซึ่งบิณฑะบาต คืออันตกลงแห่งก้อนอามิษเปนปะกะติฤาองค์ของ
ภิกษุผู้มีอันเที่ยวไปเพื่อบิณฑะบาตเปนปะกะติเปนองค์ ๑ คือ
องค์ของภิกษุผู้มีอันเที่ยวไปกับด้วยอันไม่ขาดลำดับเรือนและลำดับ
ตรอก คือเที่ยวภิกขาจารตามลำดับเรือนลำดับตรอก ไม่เลือกรับ
ตามชอบใจเปนปะกะติเปนองค์ ๑ คือองค์ของภิกษุผู้มีอันบริโภค
อาหารในอาสะนะที่นั่งอันเดียว ลุกแล้วไม่ฉันอีกต่อไปเปนปะกะติ
เปนองค์ ๑ คือองค์ของภิกษุผู้มีอันถือเอาอาหารเปนก้อนฉันใน
บาตร์อย่างเดียวเปน ปะกะติเปนองค์ ๑ คือองค์ของภิกษุผู้ได้ห้าม
เข้าแล้วไม่ฉันภัตต์ต่อไปอีก ในภายหลังคือเมื่อบริโภคอยู่และ

ได้ห้ามเข้าแล้วไม่ทำวินัยกรรมฉันอิกเปนปะกะติเปนองค์ ๑ คือองค์ของภิกษุผู้มีอันอยู่ในป่าเปนปะกะติเปนองค์ ๑ คือองค์ของภิกษุผู้มีอันอยู่ณะรุกขะมูลร่มไม้เปนปะกะติเปนองค์ ๑ คือองค์ของภิกษุผู้มีอันอยู่ณะอัพโภกาศที่แจ้งเปนปะกะติเปนองค์ ๑ คือองค์ของภิกษุผู้มีอันอยู่ณะป่าช้าเปนปะกะติเปนองค์ ๑ คือองค์ของภิกษุผู้มีอันอยู่ณะเสนาสะนะที่สงฆ์แสดงให้ที่ปูลาดแล้วอย่างไรเปนปะกะติเปนองค์ ๑ คือองค์ของภิกษุผู้มีอันนั่งอยู่ไม่นอนเปนปะกะติเปนองค์ ๑ บรรจบเปนองค์ ๑๓ ประการฉนี้

ในองค์ ๑๓ นั้นเมื่อว่าโดยสังเขป ย่นเข้าตามปะฏิสังยุตต์เปน ๔ อย่าง คือจีวะระปะฏิสังยุตต์ประกอบด้วยจีวร ๒ คือบิณฑะบาตปะฏิสังยุตต์ประกอบด้วยบิณฑบาต ๕ คือเสนาสะนะปะฏิสังยุตต์ ประกอบด้วยเสนาสะนะ๕ คือวิริยะปะฏิสังยุตต์ประกอบด้วยความพากเพียร ๑ บรรจบเปนปะฏิสังยุตต์ ๔ ฉนี้ก์ปะฏิสังยุตต์ด้วยจีวร ๒ นั้นคือถือผ้าบังสุกุล ๑ คือถือผ้าไตรจีวร ๑ ก์ปะฏิสังยุตต์ด้วยบิณฑะบาต ๕ นั้น คือถือบิณฑะบาต ๑ คือถือเที่ยวไปตามลำดับเรือนลำดับตรอก ๑ คือถือฉันหนเดียว ๑ คือถือฉันในบาตร์อย่างเดียว ๑ คือถือห้ามเข้าแล้วมิได้ทำวินัยกรรมฉันต่อไปอิก ๑ ปะฏิสังยุตต์ด้วยเสนาสะนะ ๕ นั้น คือถืออยู่ในป่า ๑ คือถืออยู่ในโคนไม้ในร่มไม้ ๑ คือถืออยู่ในอัพโภกาศที่แจ้ง ๑ คือถืออยู่ในป่าช้า ๑ คือถืออยู่ในเสนาสะนะที่สงฆ์แสดงให้ ๑ ปะฏิสังยุตต์ด้วยวิริยะนั้น คือถือเนสัชชิกังคะนั่งอยู่ไม่นอน ๑ จบปะฏิสังยุตต์ ๔ เท่านี้ ฯ

ธุดงค์ ๑๓ นี้มีคำสะมาทานและวิธีเปนต้น ท่านพรรณาไว้ตามลำดับฉนี้ บังสุกุลิกังคะนั้น คำสมาทานว่า " คะหะปะฏิจีวะรำ ปะฏิกขิปามิ ปำสุกุลิกังคำสะมาทิยามิ " กระนี้ ข้าพเจ้าห้ามคฤหะปะติจีวรเสีย ข้าพเจ้าสะมาทานองค์ของภิกษุ ผู้มีความทรงผ้าบังสุกุลเปนปะกะติดังนี้ ๆ ภิกษุผู้สะมาทานอย่างนี้แล้วพึงถือเอาผ้าซึ่งเปนบังสุกุล มาทำเปนไตรจีวรบริโภคนุ่งห่ม ก็และผ้าบังสุกุลนั้นท่านแสดงไว้ว่า ผ้าที่ตกอยู่ในป่าช้าผ้าที่ทิ้งอยู่ที่ประตูร้าน ผ้าที่ชนทั้งหลายผู้มีประโยชน์ด้วยบุญทิ้งไว้ณะถนนรถเปนต้น ผ้าที่ชนทิ้งเสียณะกองหยากเยื่อ ผ้าที่ชนเช็ดมลทินของครรภ์แล้วทิ้งเสีย ผ้าที่ชนอันหมอภูตให้นุ่งอาบน้ำแล้วทิ้งเสียด้วยถือว่าผ้าเหล่านี้เปนกาลกินีเปนผ้าจรรไร ผ้าที่ชนทิ้งเสียที่ท่าอาบน้ำ ผ้าที่มะนุษย์ทั้งหลายไปป่าช้ากลับมาอาบน้ำแล้วทิ้งเสียด้วยถือว่าเปนอะวะมงคล ผ้าที่เพลิงไหม้ณะที่แห่งใดแห่งหนึ่งเจ้าของทิ้งเสียด้วยถือว่าเปนอะวะมงคล ผ้าที่โคกัดณะที่แห่งใดแห่งหนึ่งเจ้าของทิ้งเสีย ผ้าที่หนูกัดเจ้าของทิ้งเสีย ผ้าขาดณะที่สุดเจ้าของทิ้งเสีย ผ้าขาดที่ชายเจ้าของทิ้งเสีย ผ้าธงที่ผู้จะขึ้นเรือผูกไว้ผ้าธงเช่นนั้นเมื่อลับตาชนเหล่านั้นแล้ว ภิกษุจะถือเอาด้วยบังสกุลสัญญาก็ควร แม้ถึงผ้าที่ผูกเปนธงไว้ในที่รบที่สงครามเล่า เมื่อเสนาทั้ง ๒ ฝ่ายไปแล้ว ภิกษุจะถือเอาด้วยบังสุกุลสัญญาก็ควร ผ้าที่มะนุษย์คลุมจอมปลวกทำพะลีกรรมไว้ จีวรเปนของสะมะณะ

คือผ้าเปนของภิกษุ ผ้าที่ชนทิ้งในที่ราชาภิเศก ผ้าที่สำเร็จด้วย
ฤทธิ์คือจีวรของเอหิภิกษุ ผ้าที่ตกอยู่ที่หนทางแลตกอยู่ณระหว่าง
หนทาง ก็แต่ผ้าที่ตกด้วยเจ้าของลืมสติให้ภิกษุเผ้าอย่น้อยหนึ่ง
พอรู้ว่าเจ้าของสิ้นอาลัยจึงค่อยถือเอาด้วยปังสุกุลสัญญา ผ้าที่ลม
พัดภามาแต่ไกล ผ้านั้นเมื่อภิกษุไม่เห็นเจ้าของติดตามแล้ว จะ
ถือเอาด้วยปังสุกุลสัญญาก็ควร ผ้าที่เทวะดาให้ดังผ้าเทวะดา
ถวายพระอะนุรุทธ ผ้าที่คลื่นในทะเลซัดขึ้นยังฝั่งยังบก ก็แล
ผ้าใดคฤหัสถ์ถวายว่า " ข้าพเจ้าทั้งหลายถวายแก่สงฆ์ " ดังนี้ ฤา
ผ้าที่ภิกษุทั้งหลายผู้เที่ยวแสวงหาผ้าได้มา ด้วยไปยืนเฉพาะเขา
ถามบอกว่าต้องการผ้า ผ้าเช่นนั้นไม่เปนปังสกุล แม้ถึงผ้าที่
ภิกษุให้เล่า ผ้าที่ท่านผู้แจกจีวรของสงฆ์แจกให้ไปตามลำดับ
พรรษา ฤาผ้าที่ภิกษุฤาคฤหัสถ์ให้ไว้ว่าผู้อยู่ในเสนาสะนะนี้ จง
บริโภคเถิด ผ้าเหล่านี้ไม่เปนปังสุกุล ถ้าไม่ได้แจกตามลำดับ
พรรษานั้นและจึงเปนปังสุกุล แม้ถึงในผ้าที่ภิกษุให้นั้นเล่า ผ้าใด
ทายกวางให้ณะที่ใกล้เท้าภิกษุ ๆ หาได้รับแต่มือทายกไม่ ภิกษุ
นั้นวางให้ในมือของภิกษผู้ทรงผ้าปังสกุล ผ้านั้นชื่อว่าเอกะโต
สุทธิบริสุทธิแต่ฝ่ายเดียว ผ้าใดทายกวางให้ในมือของภิกษุแล้ว
ภิกษุนั้นนำไปวางให้ใกล้เท้าของภิกษุผู้ทรงปังสุกุล แม้ถึงผ้านั้น
ก็เปนเอกะโตสุทธิบริสุทธิ์แต่ฝ่ายเดียว ผ้าใดทายกวางให้ณะที่
ใกล้ของภิกษุแล้ว ภิกษุนั้นก็นำไปวางให้ณะที่ใกล้เท้าของภิกษุ

ผู้ทรงบังสุกุล ผ้านั้นชื่อว่าอุภะโตสุทธิบริสุทธิ์ทั้งสองฝ่าย ผ้าใดที่ภิกษุได้มาด้วยรับแต่มือทายก แล้วนำไปให้ในมือภิกษุผู้ทรงบังสุกุล ผ้านั้นชื่ออะนุกัปปิยะจีวะรัง ไม่เป็นจีวรอุกฤษฐ์ในผ้าบังสุกุล ผ้าซึ่งโปราณอรรถกถาจารย์ท่านพรรณาไว้มีผ้าทิ้งอยู่ที่ป่าช้าเป็นต้น นับได้ ๒๓ อย่างฉะนี้ ก็เป็นแต่ตามผ้าที่มีอยู่อย่างในประเทศนั้น ๆ ในครั้งนั้น ๆ แสดงว่าผ้าเช่นนี้เป็นบังสุกุลทั้งสิ้นภิกษุผู้ถือผ้าบังสุกุล รู้ว่าผ้านี้เป็นผ้าบังสุกุลแล้วพึงทรงไว้เถิด นี้วิธีของภิกษุผู้ถือบังสุกุลิกังคะนี้ คำว่า " ปัสุกูลัง " ท่านแสดงอรรถไว้ว่าผ้าใดดูจะเป็นผุ้งฝุ่น เพราะเป็นของตั้งอยู่ณะเบื้องบนแห่งฝุ่นณะที่ใดที่หนึ่ง มีถนนรถและป่าช้าและองหยากเยื่อเป็นต้นผ้านั้นชื่อว่า " ปัสุกูลัง ผ้าดังผุ้งฝุ่น " อีกนัยหนึ่งผ้าใดถึงซึ่งความเป็นของอันบุทคลพึงเกลียดดังฝุ่น ผ้านั้นชื่อปัสุกูลัง ถึงความเป็นของน่าเกลียดดังฝุ่น ด้วยอรรถทั้ง ๒ วิกับนี้ ได้ความว่าผ้าดังผุ้งฝุ่น ผ้าน่าเกลียดดังฝุ่นชื่อว่า " ปัสุกูลัง " นี่ว่าตามอรรถแห่งพยัญชะนะว่าตามประสงค์นั้น ผ้าที่เจ้าของทิ้งเสียเจ้าของทอดอาลัยแล้วชื่อว่าบังสุกุลโดยแท้ รู้ด้วยอาการ ๔ อย่างคือสำคัญว่าของตนคือถือเอาตามคุ้นเคย คือคิดยึมก่อนแล้วจะใช้ให้ คือสำคัญว่าไม่มีผู้ใดหวงแหนถือเอา ด้วยสำคัญว่าเป็นของบังสุกุล ภิกษุถือเอาของผู้อื่นด้วยการ ๔ อย่างน้อยอย่างใดอย่างหนึ่ง ไม่เป็นอะทินนาทาน ต่อถือเอาด้วยเถยยะจิตรพ้นจากอาการทั้ง ๔ นี้จึงเป็น

อะทินนาทาน ได้ความว่าของที่เจ้าของทิ้งเสีย เจ้าของทอดอาลัยแล้ว ชื่อ "ว่าบังสุกุล" ผ้าที่ท่านพรรณาไว้ ๒๓ อย่าง มีผ้าทิ้งอยู่ในป่าช้าเป็นต้นนั้นเป็นผ้าบังสุกุล ภิกษุผู้ถือบังสุกุลิกังคะธุดงค์ นำมาทำเป็นผ้านุ่งห่มได้ ภิกษุผู้ถือผ้าบังสุกุล ถือเอาผ้าบังสุกุล ๒๓ นั้นผืนใดผืนหนึ่งแล้วมาเลือกดู ละผ้าทุพพลภาพเสีย ถือเอาผ้าที่มั่นคงซักแล้วทำเป็นจีวรแล้ว นำคฤหะปะติจีวรของเก่าของเดิมออกเสีย บริโภคใช้สอยนุ่งห่มผ้าบังสุกุลนั้นเทอญ อย่างนี้ชื่อว่าเป็นผู้มีอันทรงไว้ซึ่งผ้าบังสุกุลเป็นวัตต์ ฯ นี้เป็นวิธีของภิกษุผู้ถือบังสุกุลิกังคะธุดงค์นี้ ฯ ก็บังสุกุลิกังคะภิกษุนี้จัดโดยประเภทเป็น ๓ คืออย่างอุกฤษฐ์ อย่างกลาง อย่างต่ำ ภิกษุผู้อย่างอุกฤษฐ์นั้นคือเอาแต่ผ้าในป่าช้าอย่างเดียว ผ้าใดเจ้าของคิดว่าบรรพชิตจักถือเอาดังนี้แล้ววางทิ้งไว้ ภิกษุผู้ปานกลางนั้นถือเอาผ้าที่ภิกษุวางไว้ ฤาผ้าที่เจ้าของทิ้งไว้เช่นนั้น ภิกษุผู้อย่างต่ำนั้นถือเอาผ้าที่เจ้าของวางให้ในที่ใกล้เท้า ธุดงค์ของภิกษุทั้ง ๓ นี้แตกทำลายในขณะยินดีผ้าที่คฤหัสถ์ให้ตามชอบใจของตน อานิสงส์ของภิกษุผู้ทรงผ้าบังสุกุลนี้ คือปฏิบัติสมควรแก่นิสัย ที่กล่าวว่า "บรรพชาอาศรัยซึ่งผ้าบังสกุล ท่านเป็นบรรพชิตแล้วพึงทำอุสาหะในอันทรงไว้ ซึ่งผ้าบังสุกุลจนสิ้นชีพ" กระนี้คุณคือความตั้งอยู่เฉพาะในอะริยะวงศที่แรกคือสันโดษในจีวร และความไม่มีทุกข์เพราะเหตุต้องรักษาจีวรและความประพฤติไม่เนื่องอาศรัยผู้,

อื่นเหตุจีวร และความไม่กลัวแต่โจระภัยเหตุจีวร และตัณหาความอยากไม่มีในอันบริโภคจีวรอื่น และความเปนผู้มีจีวรบริขารสมควรแก่สะมะณะ คุณคือความเปนผู้ตั้งอยู่ในอะริยะวงศ์ คือจีวะระสันโดษ และความเปนผู้มีจีวะระปัจจัยอันพระผู้มีพระภาคย์สรรเสริญแล้ว และเปนผู้นำมาซึ่งความเลื่อมใสของบรรพชิตและคฤหัสถ์ทั้งหลาย คุณคือความสำเร็จผลแห่งธรรมมีมักน้อยเปนต้นและความเจริญเนือง ๆ ไม่เสื่อมถอยไปของข้อปะฏิบัติชอบและความถึงซึ่งทิฏฐานุคะติแห่งประชุมชนเกิดในภายหลัง คุณซึ่งว่ามาเหล่านี้เปนอานิสงษ์สำเร็จด้วยดีแก่ภิกษุผู้ทรงผ้าบังสุกุลนี้ ภิกษุผู้ทรงผ้าบังสุกุลนี้ย่อมกำจัดเสีย ซึ่งกิเลสมารได้งามในธรรมวินัยนี้ ดังกษัตริย์มีเครื่องประดับคือเกราะสอดใส่แล้วงามในที่รบฉนั้น แต่พระโลกะนาถเจ้าก็ยังละเสียซึ่งผ้าคฤหะปะติจีวรอันประณีตนัก มีผ้ากาสิกะพัสถ์เปนต้น มาทรงไว้ซึ่งผ้าบังสุกุลอันใดใครเล่าจะไม่พึงทรงไว้ซึ่งผ้าบังสุกุลอันนั้น เพราะเหตุนั้นภิกษุเมื่อมาระฤกอยู่เนือง ๆ ด้วยดี ซึ่งปะฏิญาณตนว่าเปนภิกษุควรจะพึงยินดีในผ้าบังสุกุลที่สมควรแก่โยคาพะจรภิกษุ ผู้ประพฤติพรหมจรรย์ณธรรมวินัยนี้ จบบังสุกุลิกังคะธุดงค์ ๗

◎ ในเตจีวะริกังคะธุดงค์นั้นคำสะมาทานว่า “จตุตถะจีวะรำปะฏิกขิปามิเตจีวะริกังคำสะมาทิยามิ” กระนี้ ข้าพเจ้าห้ามจีวรที่ ๔ เสีย ข้าพเจ้าสะมาทานองค์ของภิกษุผู้มีความทรงไตรจีวร ไว้เปนปะกะติ

ดังนี้ ภิกษุผู้เตจีวะริกนั้นได้ผ้าเพื่อจีวรแล้วยังไม่อาจทำจีวรได้ด้วยไม่มีความสะบายฤายังไม่ได้กาลที่จะจัดแจงทำฤาเครื่องอุปะกะระณะมีเขมเปนต้น ยังหาบริบูรณ์พร้อมไม่เพียงใด ก็ให้เก็บผ้านั้นไว้เพียงนั้น โทษเพราะปัจจัยคือเก็บไว้ไม่มี ตั้งแต่ย้อมแล้วจะเก็บไว้ไม่ควร ถ้าเก็บไว้ก็ชื่อว่าภิกษุธุดงค์โจร ภิกษุเปนโจรเพราะธุดงค์นี้เปนวิธีของภิกษุผู้ทรงเตจีวะริกะธุดงค์นี้ ฯ ก็เตจีวะริกภิกษุนี้จัดโดยประเภทเปนสามอย่าง คืออย่างอุกฤษฐ์อย่างกลางอย่างต่ำ ภิกษุผู้อุกฤษฐ์นั้นเมื่อขณะจะย้อมผ้าไตรจีวร พึงย้อมผ้าอันตะระวาสกฤาผ้าอุตตะราสงค์ผืนใดผืนหนึ่งก่อนแล้ว เอาผืนที่ย้อมแล้วนั้นนุ่งผลัดแล้วจึงย้อมผืนที่ยังไม่ได้ย้อม เอาผืนที่ย้อมแล้วนั้นห่มแล้วจึงย้อมผ้าสังฆาฏิ ก็แต่จะเอาผ้าสังฆาฏินุ่งไม่ควร อันนี้เปนวัตต์ของเตจีวะริกภิกษุผู้อุกฤษฐ์ที่อยู่เสนาสะนะใกล้บ้านนั้น

เตจีวะริกภิกษุผู้อยู่ในป่าจะย้อมพร้อมกัน ๒ ผืนก็ควร, ก็แต่ให้พึงนั่งอยู่ใกล้พอได้เห็นใคร ๆ มาจะได้ชักเอาผ้ามาวางที่บ่าพอเปนผู้มีผ้าห่ม ฯ เตจีวะริกภิกษุอย่างกลางนั้น, เมื่อขะณะย้อมผ้าจะเอาผ้าที่มีอยู่ที่โรงย้อมเปนผ้าสำหรับภิกษุย้อมผ้าจะได้นุ่งห่มมานุ่งมาห่มแล้วทำการย้อมไตรจีวรของตนก็ควร

เตจีวะระกภิกษุอย่างต่ำนั้น เมื่อขะณะย้อมผ้าจะเอาผ้าของภิกษุอื่นซึ่งเปนสภาคกับตน ไม่รังเกียจมานุ่งบ้างห่มบ้างทำการย้อมไตรจีวรของตนก็ควร, แม้ถึงผ้าลาดที่ปูไว้อยู่กับที่, ก็ควรแก่เตจีวะระกภิกษุอย่างต่ำนั้น แต่จะเอาผ้าลาดมาใช้นำไปปูลาดในที่นั้น ๆ ไม่ควร อนึ่งจะเอาจีวรของภิกษุผู้สภาคกันมาบริโภคนุ่งห่มในระหว่าง ๆ ก็ไม่ควร คำอรรถะกะถาจารย์เจ้ากล่าวว่า "จีวรที่ครบ ๔ เจริญขึ้นแก่ภิกษุเตจีวะระกได้, ก็แต่อังษะกาสาวะผ้าย้อมฝาดที่จะพึงตั้งไว้บนบ่ากว้างคืบ ๑ ยาว ๓ สอกเท่านั้น ควรแก่ภิกษุเตจีวะระก" คำนี้ท่านกล่าวไว้ในอรรถะกะถา คำนั้นจะหาให้ผู้ปะฏิบัติยินดีโดยยุตติได้ไม่ ธุดงค์ของเตจีวะระกภิกษุทั้ง ๓ นี้แตกทำลายในขะณะเมื่อยินดีจีวรที่ครบ ๔ ฯ .ก็อานิสงส์ในเตจีวะระกนี้ว่า "เตจีวะระกะภิกษุเปนผู้สันโดษด้วยจีวรอันปะริหารซึ่งกายตั้งอยู่แล้วในอะริยะวงศ์ที่แรก เปนผู้ปรารภด้วยดี มักน้อย ไม่ขวนขวายในจีวรปัจจัย และเปนผู้เว้นเสียจากจีวะระสันนิธิ และเปนผู้ประพฤติตนเปนคนเบาด้วยดี เพราะเหตุไม่มีจีวรมาก และเปนผู้ละเสียซึ่งความโลภยินดีในอะติเรกะจีวร และเปนผู้ทำซึ่งประมาณในจีวรปัจจัยอันควร และเปนผู้ประพฤติขูดเกลากิเลสเสียด้วยดี เหตุมักน้อยในจีวร" ภิกษุองค์ใดทรงไตรจีวรไว้เปนปะกะติ ภิกษุองค์นั้นเปนผู้มีปัญญาเครื่องทรงไว้ ย่อมรู้จักรศคือความสุขในจีวะระสันโดษ คุณานิสงส์ซึ่งพรรณามานี้

ย่อมสำเร็จด้วยดีแก่เตจีวะริกภิกษุนี้ เพราะเหตุนั้นโยคาวะจรภิกษุ
เมื่อต้องการคุณานิสงส์ในจีวะระสันโดษ ใคร่เพื่อจะเปนผู้สันโดษ
ในไตรจีวรเท่านั้น เที่ยวไปโดยสะบายไม่มีกังวนอันใดดังนกทั้งปีก
เที่ยวไปเช่นนั้น ก็พึงทำซึ่งความยินดีในจีวะระสันโดษ คือทรง
ไว้ซึ่งเตจีวะริกังคะธุดงค์นั้นเถิด ๗ จบเตจีวะริกังคะธุดงค์ ๗ะ

ความสังเขปในจีวะระปฏิสังยุตต์ทั้ง๒ นี้ว่า ภิกษุห้ามคฤหะ
ปะติจีวรคือผ้าที่คฤหัสถ์ถวายเสีย ทรงไว้แต่ผ้าบังสุกุลอย่าง
เดียว เปนผู้ทรงผ้าบังสุกุลมีความอธิบายตามเถรมัติว่า ผ้า
ไตรจีวรซึ่งเปนอุปะการะ เมื่อขะณะอุปะสมบทนั้น ท่านผู้ขอ
อุปะสมบทแสวงหามาครั้งยังเปนคฤหัสถ์อะนุปะสำบันน์ เปน
เครื่องอุปะการะคู่กับบาตร์ ซึ่งได้กำหนดในญัตติกรรมะวาจาว่า
“ปะริปุณณัสสะปัตตะจีวะรัง” ดังนี้ ครั้นเสร็จอุปะสมบทแล้ว
ภิกษุนั้นไม่รับผ้าที่คฤหัสถ์ถวาย ทรงไว้แต่ผ้าไตรจีวรเดิมเท่า
นั้น สะมาทานบังสุกุลิกังคะได้เพราะผ้าไตรจีวรเดิมนั้น เปน
ผ้าพระอุบัชฌายะให้ อนุโลมตามสะมะณะจีวรเปนผ้าบังสุกุล
อย่างต่ำ เบื้องน่าแต่สะมาทานแล้วไป ก็ปะฏิบัติตามกิจของ
บังสุกุลิกภิกษุ เมื่อต้องการผ้าก็แสวงหาแต่ผ้าที่เปนบังสุกุลมา
นุ่งห่ม อย่ายินดีคฤหะปะติจีวร ก็และเถระมัติยาธิบายนี้
ก็ควรเปนแบบของผู้ปะฏิบัติได้ เพราะในอันบอกนิสัยเดิมก็ได้
กล่าวมาว่า “บรรพชาอาศรัยผ้าบังสุกุลเปนไป ท่านพึงทำอุสาหะ

ในผ้าบังสุกุลนั้นจนสิ้นชีพ” ดังนี้ ซึ่งท่านอุปะสมบทแล้วไม่รับคฤหะปะติจีวร สะมาทานบังสุกุลิกังคได้ คำนี้จะมีที่อ้างด้วยติตถิยะปะริวาศซึ่งนิยมว่า “ให้ผู้เดียรถีย์เก่านั้นแสวงหาบาตร์และจีวร และมีอุปัชฌาย์เปนมูล” ดังนี้ คือให้หาบาตร์และจีวรแก่อุปัชฌายะมีคำนี้เปนที่อ้างบ้าง อนึ่งก็เสร็จด้วยวาจาสะมาทานว่า “คะหะปะติจีวะรัปปฏิกขิปามิ ข้าพเจ้าห้ามจีวรของคฤหะปะติคือจีวรที่คฤหัสถ์ให้ ก็จีวรอันภิกษุให้ไม่ใช่คฤหะปะติจีวร” ดังนี้ ๛ ก็ใน“เตจีวะริกังคำ” องค์ของภิกษุผู้มีความทรงไตรจีวรไว้เปนปะกะตินั้น ซึ่งคำสะมาทานว่า “จะตุตถะจีวะรัปปฏิกขิปามิ ข้าพเจ้าห้ามจีวรที่ครบสี่เสีย” ดังนี้ จีวรที่ครบ ๔ นั้นคือผ้าควรจะนุ่งห่มได้ เมื่อเปนฉะนี้แล้วผ้าผืนเล็ก เช่นผ้าเชดหน้าเชดมือถึงจะยาวกว้างกว่าผ้าควรวิกัปป์ อย่างต่ำก็ควรแก่เตจีวะริกภิกษุ เพราะไม่ควรจะนุ่งห่มได้ผ้านิสีทะนะและผ้ากรองน้ำ และถุงบาตร์เปนต้นไม่ต้องว่า เพราะเปนสะมะณะปะริกขารพิเศษแผนกหนึ่ง ไม่ควรจะนับว่าจะตุตถะจีวรในที่นี้ ผ้าวัสสิกะสาฏิกา ผ้ากัณฑุปฏิจฉาที ๒ ผืนนี้ ไม่ควรแก่เตจีวะริกภิกษุ ด้วยเปนผ้าใหญ่ควรนุ่งห่มได้ จึงถึงซึ่งอันนับว่าจะตุตถะจีวรในที่นี้ วินิจฉัยในจีวะระปะฏิสังยุตต์ทั้ง ๒ โดยเถรานุมัติเพียงเท่านี้ ๛

◎ จะวินิจฉัยในบิณฑะบาตปะฏิสังยุตต์ทั้ง ๕ ต่อไปโดยลำดับว่า ‘บิณฑะปาติกังคะธุดงค์นั้นคำสะมาทานว่า “ อติเรกะลาภัปปะฏิกขิปา

มิ’ บิณฑะปาติกังคำสะมาทิยามิ”ดังนี้ ข้าพเจ้าห้ามอติเรกะลาภเสีย ข้าพเจ้าสะมาทานองค์ของภิกษุผู้มีอันเที่ยวไปเพื่อบิณฑะบาต บริโภคแต่บิณฑาหารเปนปะกะติดังนี้ ภิกษุองค์นี้ห้ามไม่ให้ยินดี ภัตต์ ๑๔ อย่าง คือสังฆภัตต ภัตต์ที่เกิดขึ้นในหมู่สงฆ์เปนของสงฆ์ คืออุเทศภัตต ภัตต์ที่ทายกเฉพาะภิกษุ ๒ รูป ๓ รูป ถวายแด่สงฆ์ คือนิมันตะนะภัตต ภัตต์เกิดขึ้นแต่ที่ทายกเขานิมนต์ไปถวายคือสะลากะภัตต์ ภัตต์ที่ได้มาโดยจับสะลาก คือปักขิกะภัตต ภัตต์ที่ทายกถวายเฉพาะวันหนึ่งในปักข์ข้างขึ้นฤๅข้างแรมปักข์ใดปักข์หนึ่ง คืออุโปสะถิกะภัตต ภัตต์ที่ทายกถวายเฉพาะในวันอุโปสถ คือปาฏิปะทิกะภัตต ภัตต์ที่ทายกถวายในวันขึ้นค่ำหนึ่งฤๅแรมค่ำหนึ่ง คืออาคันตุกะภัตต ภัตต์ที่ทายกถวายเฉพาะภิกษุอาคันตุกะผู้จรมาไม่ใช่เจ้าอาวาส คือคะมิกะภัตต ภัตต์ที่ทายกถวายเฉพาะภิกษุที่เตรียมจะไปเพื่อกิจของตน คือคิลานะภัตต ภัตต์ที่ทายกถวายเฉพาะภิกษุไข้ คือคิลานุปัฏฐากะภัตต ภัตต์ที่ทายกถวายเฉพาะภิกษุผู้ปฏิบัติภิกษุไข้ คือวิหาระภัตต ภัตต์ที่ทายกเฉพาะวิหารเฉพาะวัดเฉพาะที่อยู่พึงให้ คืออุธุระภัตต ภัตต์ที่ทายกจะพึงตั้งไว้ในเรือนใกล้อย่างเดียวแล้วและให้ คือวาระภัตต ภัตต์ที่ทายกทั้งหลายมีชาวบ้านเปนต้นจะพึงให้ตามวาระคือเปนเวรกันให้

๏ วิหาระภัตต ธุระภัตต วาระภัตต ๓ นี้ฉะรอยจะว่าไว้ตามที่ประชุมชนชาวสิงหฬ ที่ให้อยู่ในครั้งนั้น ภัตต์ทั้ง ๑๔ นี้ให้พึงรู้เถิดว่าเปนอติเรกะลาภ ไม่ควรที่ภิกษุณีทะปาติกะภิกษุจะยินดี ผู้ที่ถือบิณฑะปาติกะธุดงค์พึงเว้นเสีย ถ้าทายกเจ้าของทานหากล่าวออกชื่อภัตต์ "ว่าท่านทั้งหลายจงรับภัตต์" ดังนี้เปนต้นไม่ กล่าวว่า "ท่านทั้งหลายจงรับภิกขะเถิด" ดังนี้แล้วและให้ ภัตต์ที่ทายกถวายว่าภิกขะเช่นนี้ภิกษุผู้ถือบิณฑะบาตจะยินดีก็ควร สะลากที่ไม่มีอามิษคือไม่มีของยาวะกาลิกแจกมาแต่สงฆ์ก็ดี ภัตต์ที่ทายกหงในวิหารก็ดีก็ควรอย่แก่ภิกษผู้ถือบิณฑะบาตนั้น อันนี้เปนวิธีของภิกษุผู้ถือบิณฑะปาติกะธุดงค์นี้ ๗

ก็ภิกษุผู้ถือบิณฑะปาติกะธุดงค์นี้ เมื่อจัดโดยประเภทเปน ๓ อย่าง คืออย่างอุกฤษฐ์ อย่างกลาง อย่างต่ำ ภิกษุผู้อย่างอุกฤษฐ์นั้นรับภิกขะที่ทายกนำมาเบื้องน่าเบื้องหลัง ยืนอยู่ที่ประตูเรือนของผู้อื่นแล้ว มีผู้มารับเอาบาตร์ไปก็ให้บาตร์ไปได้ แม้ถึงภิกขะที่ทายกนำมาให้เมื่อกลับจากบิณฑบาตท่านก็รับ ก็แต่ในวันนั้นเมื่อได้นั่งแล้ว หารับภิกขะอีกไม่ ภิกษุผู้ปานกลางนั้นในวันนั้นแม้นั่งแล้วก็ยังรับภิกขะได้ แต่ไม่รับนิมนต์ภิกขะเพื่อจะฉันในวันพรุ่งนี้ ภิกษุอย่างต่ำนั้นรับนิมนต์ภิกขะเพื่อจะฉันในวันพรุ่งนี้วันปรีนนี้ ภิกษุทั้ง ๒ นี้หาได้ความศุขในที่จะอยู่โดยสบายไม่ ได้แต่ภิกษุผู้อุกฤษฐ์องค์เดียว ธุดงค์ของภิกษุ

ทั้ง ๓ นี้แตกทำลายในขะณะยินดีรับอะติเรกะลาภมีสังฆะภัตต์เปนต้น

ก็อานิสงส์แห่งบิณฑะปาติกังคะนี้ ว่าคุณคือความปฏิบัติชอบสมควรแก่นิสัยที่ท่านกล่าวไว้ว่า “บรรพะชาอาศรัยซึ่งโภชะนะเปนก้อนอันเกิดขึ้นด้วยบิณฑะบาต ท่านเปนบรรพะชิตแล้วพึงทำอุสาหะในอันฉันบิณฑะบาตนั้นจนกราบท้าวสิ้นชีพ” กระนี้ และความตั้งอยู่ในอะริยะวงศ์ที่ ๒ คือสันโดษในบิณฑะบาต และความประพฤติเลี้ยงชีพไม่เนื่องในผู้อื่น เพราะอาศรัยภิกขาจารเปนไป ก็และความเปนผู้มีปัจจัยคือบิณฑะบาต ที่พระผู้มีพระภาคย์ตรัสสรรเสริญแล้ว ว่าบริสุทธิ์พ้นจากอะเนสะนะอันงคุณความย่ำยีละเสียซึ่งการเกียจคร้าน ในอันเที่ยวภิกขาจาร และความเปนผู้มีอาชีวะบริสุทธิ์พ้นจากมิจฉาชีพ คุณคือบำเพ็ญปะฏิบัติในเสขิยะวัตต์ให้บริบูรณ์ เพราะเหตุประพฤติภิกขาจาระวัตต์อยู่เปนนิจ และความเปนผู้มีกิจกังวลน้อย คือเลี้ยงแต่ตนไม่เลี้ยงผู้อื่น และความทำอนุเคราะห์แก่ผู้อื่นด้วยเที่ยวภิกขาจาร และความละเสียซึ่งมานะในที่ภิกขาจารไม่เลือกหน้า และความนำเสียซึ่งรสตัณหาในบิณฑะบาต และความเปนผู้ไม่ต้องอาบัติด้วยคะณะโภชน์และปะรัมปะระโภชน์ และจาริตสิกขาบท และความเปนผู้ประพฤติชอบอะนุโลมแก่สัตถุศาสะนา มีความปราถนาน้อยในภัตต์เปนต้น และคุณคือความยังปะฏิบัติชอบให้

เจริญเนือง ๆ ไม่ให้เสื่อมถอยไปด้วยบิณฑะปาติกะจาริกะวัตต์ และความสันโดษในบิณฑบาตเป็นอะริยะวงศ์ที่ ๒ นี้เป็นตัวอย่างถึงซึ่งทิฏฐานุคะติแห่งประชุมชนซึ่งเกิดในภายหลัง คุณซึ่งพรรณามาเหล่านี้เป็นอานิสงส์ ย่อมสำเร็จด้วยดีแก่บิณฑะปาติกะภิกษุ เพราะเหตุนั้นโยคาพะจรภิกษุผู้มีปัญญาทำลายกิเลสอย่าพึงสำคัญล่วงเสียเลยซึ่งภิกขาจาระวัตต์ เพราะว่าบิณฑะปาติกะภิกษุเลี้ยงแต่ตนไม่เลี้ยงผู้อื่นเช่นนี้ เป็นที่นำมาซึ่งความเลื่อมใสของเทพะดาและมนุษย์ทั้งหลาย ฯ จบบิณฑะปาติกังคะธุดงค์

◎ สะปะทานะจาริกังคะธุดงค์นั้นคำสะมาทานว่า “โลลุปปะจารัง ปะฏิกขิปามิ สะปะทานะจาริกังคัสะมาทิยามิ ข้าพเจ้าห้ามอันเที่ยวด้วยตัณหาเสีย ข้าพเจ้าสะมาทานองค์ของภิกษุผู้มีอันเที่ยวไปไม่ขาดลำดับเรือนลำดับตรอกเป็นปะกะติ” ดังนี้ ภิกษุนี้พึงยืนที่ประตูบ้านแล้วสังเกตุดูว่าจะมีอันตะรายฤาไม่มี ในตรอกใดบ้านใดมีอันตะรายอยู่ จะละตรอกละบ้านนั้นเสียเที่ยวภิกขาจารในตรอกในบ้านอื่นก็ควร ในประตูเรือนฤาตรอกฤาบ้านใดภิกษุเที่ยวไปภิกขาจารไม่ได้อะไร ให้ภิกษุสำคัญเสียว่าใช่บ้านแล้วไปที่อื่นเถิด ถ้าที่ใดได้อย่านิดน้อย จะละที่นั้นเสียแล้วและไปไม่ควร อนึ่งภิกษุผู้ถือสะปะทานะจาริกังคะธุดงค์นี้ ต้องเข้าไปบิณฑะบาตเช้า ๆ จึงอาจละที่ ๆ ไม่สะบายแล้วเที่ยวไปที่อื่นได้ ถ้ามนุษย์ทั้งหลายให้ท่านอยู่ ฤามาในระหว่างหน

ทางรับเอาบาตร์ไป ใส่บิณฑะบาตลงแล้วเอามาถวายก็ควรอยู่ อนึ่งภิกษุผู้ถือธุดงค์สะปะทานะจาริกนี้ แม้เดินทางไปถึงบ้านใด เข้าในเวลาภิกขาจารอย่าพึงล่วงบ้านนั้นไปเสีย พึงเข้าไปภิกขาจารในบ้านนั้น ไม่ได้ฤๅได้บ้างเล็กน้อยในบ้านนั้นแล้ว พึงเที่ยวภิกขาจารไปตามลำดับบ้าน อันนี้เปนวิธีของภิกษุผู้ถือสะปะทานะจาริกธุดงค์นี้ ฯ

ก็สะปะทานะจาริกภิกษุนี้จัดโดยประเภท ๓ อย่าง คืออย่างอุกฤษฐ์ อย่างกลาง อย่างต่ำ ภิกษุผู้อย่างอุกฤษฐ์นั้นเมื่อภิกขะที่ทายกนำมาเบื้องหน้าเบื้องหลัง และในที่จะกลับท่านไม่รับ ก็แต่เมื่อไปยืนที่ประตูเรือน มีผู้มารับเอาบาตร์ไปท่านก็สละให้ ภิกษุผู้ปานกลางนั้น รับภิกขะที่เขานำมาเบื้องหน้าฤๅเบื้องหลัง และภิกขะที่เขาให้ในที่จะกลับ เมื่อยืนอยู่ที่ประตูเรือนมีผู้มารับเอาบาตร์ไป ท่านก็สละให้ยืนคอยภิกขะอยู่ไม่นั่ง ภิกษุอย่างต่ำนั้นนั่งคอยภิกขะอยู่ในวันนั้น เมื่อเกิดโลลุปปะจารเที่ยวไปตามอำนาจตัณหาแะรับตามชอบใจ ธุดงค์ของภิกษุทั้ง ๓ นี้ก็แตกทำลาย ก็อานิสงส์ของสะปะทานะจาริกังคะนี้ คือความเปนคนใหม่อยู่เปนนิจมิได้สนิทคุ้นเคย ด้วยผู้ใดผู้หนึ่งในกระกูลทั้งสิ้น ดังโคจรของพระจันทร์ และคุณคือความไม่กระหนี่ไม่หวงกระกูล และความเปนผู้มีอะนุเคราะห์หวั่นไหวตาม

ในกระกูลเสมอเปนนิจและไม่มี โทษในกาลเข้าไปยังกระกูล และเปนผู้ไม่มีความต้องการด้วยอาหารที่เขานำมาเฉพาะ และไม่เพลิดเพลินยินดียิ่งในอาหารที่เขานำมาถวาย และเปนผู้ประพฤติเลี้ยงชีวิตชอบสมควรแก่สัตถศาสะนา มีความปราถนาน้อยในอาหารเปนต้น คุณซึ่งพรรณามาเหล่านี้ย่อมเปนอานิสงส์สำเร็จด้วยดีแก่สะปะทานะจาริกภิกษุ เพราะเหตุนั้นภิกษุผู้มีปัญญาเครื่องทรงไว้ เมื่อต้องการซึ่งคุณานิสงส์ดังว่ามานี้ พึงประพฤติเถิดซึ่งสะปะทานะจาริกธุดงค์นี้

จบสะปะทานะจาริกังคะธุดงค์

◎ เอกาสะนิกังคะธุดงค์นั้น คำสมาทานว่า “ นานาสะนะโภชะนัปะฏิกขิปามิ เอกาสะนิกังคัสะมาทิยามิ ข้าพเจ้าห้ามอันบริโภคในที่นั่งต่าง ๆ เสีย ข้าพเจ้าสะมาทานองค์ของภิกษุผู้ฉันยาวะกาลิก แต่ในที่นั่งอันเดียว ” ดังนี้ ภิกษุองค์นี้ เมื่อจะนั่งในโรงฉัน อย่านั่งในอาสะนะพระเถระพึงสังเกตุอาสะนะที่สมควรแก่ตนแล้วจึงนั่ง ถ้ายังฉันค้างอยู่อาจารย์ฤาอุปัชฌายะมานั่งที่นั้นไซร้ ก็ควรจะลุกขึ้นทำวัตตปะฏิบัติ นี้เปนวิธีของเอกาสะนกภิกษุ

◎ ก็เอกาสะนิกภิกษุจัดโดยประเภทเปน ๓ อย่าง คืออย่างอุกฤษฐ์ อย่างกลาง อย่างต่ำ ภิกษุผู้อย่างอุกฤษฐ์นั้น โภชะนะน้อยฤามากก็ตามได้หย่อนมือลงในภาชะนะใดแล้ว จะรับ

โภชะนะอื่นอีกไม่ควร ถ้าทายกถวายน้ำมันเนยใสเปนต้น จะรับเพื่อเปนยาอย่างเดียวจึงควร จะรับเพื่ออาหารไม่ควร ภิกษุผู้อย่างกลางนั้น โภชะนะในบาตร์ยังไม่หมดเพียงใด รับโภชะนะอื่นได้เพียงนั้น ภิกษุองค์นี้ชื่อว่ามีโภชะนะเปนที่สุด ภิกษุผู้อย่างต่ำนั้น ยังไม่ลุกจากที่นั่งเพียงใด ก็ยังบริโภคได้อยู่เพียงนั้น ธุดงค์ของภิกษุทั้ง ๓ นี้ แตกทำลายในขะณะฉันโภชะนะในที่นั่งต่าง ๆ

◎ ก็อานิสงส์ของเอกาสะนิกังคะนี้ คุณคือความเปนผู้มีอาพาธป่วยไข้น้อยเพราะเหตุอาหาร และความเปนผู้เบาตัวลุกนั่งสะบาย และความเปนผู้มีกำลังกายกำลังปัญญาอยู่สำราญเปนผู้ไม่ต้องอาบัติเพราะปัจจัยคืออะติริตตะโภชะนะ และเปนผู้บันเทาเสียซึ่งรสตัณหา เพราะฉันแต่เวลาเดียว และคุณคือความประพฤติชอบสมควรแก่สัตถุศาสนา มีความปราถนาน้อยในอาหารเปนต้น คุณซึ่งพรรณามาเหล่านี้ ย่อมเปนอานิสงส์สำเร็จด้วยดีแก่เอกาสะนิกภิกษุ เพราะเหตุนั้น ภิกษุผู้จะต้องการซึ่งคุณานิสงส์นี้ เปนผู้มีจิตร์บริสุทธิ์สะอาด ยินดีในข้อปฏิบัติอันขูดเกลาเสียซึ่งกิเลสในอาหาร พึงยังความยินดีให้เกิดขึ้นเถิดในเอกาสะนิกังคะธุดงค์นี้

จบเอกาสะนิกังคะธุดงค์

๏ ปัตตะปิณฑิกังคะธุดงค์นั้นคำสะมาทานว่า " ทุติยะภาชะนัง ปะฏิกขิปามิ ปัตตะปิณฑิกังคัสะมาทิยามิ ข้าพเจ้าห้ามภาชะนะที่ ๒ เสีย ข้าพเจ้าสะมาทานองค์ของภิกษุผู้ฉันโภชะนะแต่ในบาตร์ " ดังนี้ ภิกษุผู้สะมาทานปัตตะปิณฑิกังคะธุดงค์นั้นเมื่อเวลาจะฉันเข้ายาคูพึงใส่เข้ายาคูลงในบาตร์ ครั้นได้พยัญชะนะได้กับแล้วพึงฉันกับก่อน ฤาฉันเข้ายาคูก่อนก็ตาม ก็ถ้าหากเธอจะใส่กับลงในเข้ายาคูไซร้ ครั้นใส่กับลง เข้ายาคูเปนของปะฏิกูลน่าเกลียด ควรจะทำให้เปนของไม่น่าเกลียดแล้วจึงบริโภค. เพราะเหตุนั้นโปราณาจะริยะเจ้าอาศรัยกับเห็นปานนั้นจึงได้กล่าวไว้ว่า " ก็ของใดมีน้ำผึ้งและน้ำตาลกรวดเปนต้น เปนของไม่น่าเกลียดพึงใส่ของนั้นลงในบาตร์ ก็แต่ภิกษุผู้ถือปัตตะปิณฑิกังคะธุดงค์นั้น เมื่อจะรับก็รับควรแก่ประมาณ ภิกษุนั้นจะถือเอาของฉันด้วยมือแล้วและฉันควรอยู่ ก็เมื่อจะไม่ทำอย่างนั้นพึงใส่ลงในบาตร์เถิด ก็แต่เพราะได้ห้ามภาชะนะที่ ๒ เสียแล้ว ภาชะนะอื่น แม้แต่ใบไม้ก็ไม่ควร " ดังนี้ นี้เปนวิธีของภิกษุปัตตะปิณฑิกนี้

ก็ปัตตะปิณฑิกภิกษุนี้ จัดโดยประเภทเปน ๓ อย่าง คือ อย่างอุกฤษฐ์ อย่างกลาง อย่างต่ำ ภิกษุผู้อย่างอุกฤษฐ์นั้นจะทิ้งแม้แต่อยากเยื่อก็ไม่ควร เว้นแต่การเมื่อฉันอ้อยเท่านั้น จะขยี้จะทำลายก้อนเข้าสุกและมัจฉะมังสะและขนมก็ไม่ควร ภิกษุ

ผู้อย่างกลางนั้น จะขะยี่จะทำลายด้วยมือข้างหนึ่ง แล้ว และฉัน ควร
อยู่ ภิกษุนี้ชื่อว่าหัดถโยคี ผู้มีความประกอบด้วยมือ คือ
ว่าผู้มีความทำลายด้วยมือแล้ว จึงประกอบอาหารในปากเปน
ปรกติ แต่ภิกษุผู้อย่างต่ำนั้นชื่อปัตตะโยคี มีความประกอบใน
บาตร์จะขะยี่จะทำลายของในบาตร์นั้นทุกสิ่ง ด้วยมือฤๅด้วยฟัน
แล้วและฉันก็ควร ธุดงค์ของภิกษุทั้ง ๓ นี้ แตกทำลายในขะณะ
ยินดีภาชะนะที่ ๒

ก็อานิสงส์ในปัตตะปิณฑิกังคะนี้ คุณคือความบันเทาเสีย
ซึ่งรสตัณหาต่าง ๆ เพราะฉันในภาชะนะอันเดียว และคุณคือ
ความละเสียซึ่งความปราถนาล่วงเกินในอาหาร และเปนผู้เห็นซึ่ง
ประมาณในประโยชน์ในอาหารที่ฉัน และไม่มีความลำบาก
เพราะต้องปะริหารรักษาภาชะนะไว้ และเปนผู้ฉันอยู่มีจิตร์ไม่
ฟุ้งซ่านเพราะฉันในภาชะนะอันเดียว และคุณคือความประพฤติ
ชอบสมควรแก่สัตถุศาสนา มีความปราถนาน้อยในภาชะนะ
เปนต้น คุณซึ่งพรรณามาเหล่านี้ย่อมเปนอานิสงส์สำเร็จด้วยดี
แก่ปัตตะปิณฑิกะภิกษุ เหตุนั้นภิกษุเมื่อปราถนาซึ่งคุณานิสงส์
ดังว่ามานี้ พึงเปนผู้ทรงไว้ซึ่งสันโดษด้วยดี ยินดีในปัตตะ
ปิณฑิกะธุดงค์นี้เถิด

จบปัตตะปิณฑิกังคะธุดงค์

๏ ขะลุปัจฉาภัตติกังคะธุดงค์นั้นคำสะมาทานว่า " อะติริตตะโภชะนำปะฏิกขิปามิ ขะลุปัจฉาภัตติกังคำสะมาทิยามิ ข้าพเจ้าห้ามโภชะนะซึ่งเปนอะติริตตะเสีย ข้าพเจ้าสะมาทานองค์ของภิกษุใช่ผู้มีภัตต์ในภายหลัง คือห้ามเข้าแล้วไม่ทำวินัยกรรมฉันต่อไปอีก " ดังนี้ ภิกษุผู้ถือขะลุปัจฉาภัตติกังคะธุดงค์นั้น ห้ามเข้าแล้วอย่าพึงทำโภชะนะให้เปนกับปิยะแล้วบริโภคอีกเลย ด้วยได้สะมาทานว่า " ข้าพเจ้าห้ามโภชะนะซึ่งเปนอะติริตตะเสีย " ดังนี้ ภิกษุผู้จะสะมาทานธุดงค์นี้ ต้องศึกษาความในปะฐมปะวาระณาสิกขาบทให้เข้าใจก่อน ปะฐมปะวาระณาสิกขาบทนั้นมาในโภชะนะวรรค ในปาจิตติยะกัณฑ์ว่า " ภิกษุองค์ใรบริโภคแล้วห้ามเข้าแล้ว คือได้ฉันโภชะนะ ๕ อย่างใดอย่างหนึ่ง แต่เมล็ดหนึ่งขึ้นไป และได้ห้ามโภชะนะ ๕ อย่างนั้นแต่อย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งผู้ให้อยู่ในหัตถะบาศน้อมเข้าไปให้ชื่อว่าภุตตาวีปะวาริโต ฉันแล้วห้ามแล้ว ถ้าเธอนั้นเคี้ยวฤาบริโภคขาทะนิยะ ฤาโภชะนิยะที่ใช่อะติริตตะ ต้องปาจิตตีย์ ขาทะนิยะโภชะนิยะที่ยังไม่ได้ทำวินัยกรรมฤาใช่เดนภิกษุไข้ชื่อว่าอะนะติริตตะขาทะนิยะโภชะนิยะที่ทำวินัยกรรมแล้วฤาเดนภิกษุไข้ชื่ออะติริตตะ เธอนั้นฉันได้ไม่เปนอาบัติ ภิกษุผู้สะมาทานธุดงค์นี้ถืออุกฤษฐ์ขึ้นไปกว่าวินัยปะฎิบัติไม่บริโภคโภชะนะที่เปนอะติริตตะนั้น นี้เปนวิธีของขะลุปัจฉาภัตติกภิกษุนี้

ก็ขะลุป๊จฉาภัตติกภิกษุนี้ จัดโดยประเภทเปน ๓ อย่างคือ อย่างอุกฤษฐ์ อย่างกลาง อย่างต่ำ ภิกษุผู้อย่างอุกฤษฐ์นั้นเมื่อได้ห้ามแล้วกลืนก้อนเข้าเปนปะฐมแล้ว ไม่บริโภคก้อนเข้าที่ ๒ ต่อไป ภิกษุผู้อย่างกลางนั้นได้ห้ามในโภชะนะใดบริโภคแต่โภชะนะนั้นเท่านั้น ภิกษุผู้อย่างต่ำนั้นยังไม่ลุกจากอาสะนะเพียงใดบริโภคได้เพียงนั้น ธุดงค์ของภิกษุทั้ง ๓ นี้ แตกทำลายในขะณะเมื่อได้ห้ามแล้ว และให้ทำวินัยกรรมบริโภคธุดงค์ขาดเมื่อขะณะฉันอะติริตตะโภชะนะ ฯ

ก็อานิสงส์ของภิกษุผู้ขะลุป๊จฉาภัตติกนี้ว่า " คุณคือความเปนผู้ไกลจากอาบัติ เพราะอะนะติริตตะโภชะนะไม่ต้องทำความสะสมอามิษไว้ และความลำบากเพราะอันแสวงหาอาหารไม่มี และเปนผู้ประพฤติชอบสมควรแก่สัตถุศาสนา มีความปราถนาน้อยในอาหารเปนต้น คุณดังพรรณาอย่างว่ามานี้ย่อมเปนอานิสงส์สำเร็จด้วยดี แก่ขะลุป๊จฉาภัตติกะภิกษุ เหตุนั้นภิกษุเปนผู้ใคร่เพื่อจะกำจัดเสียซึ่งโทษในอันฉันอาหารต่าง ๆ เมื่อจะยังความเจริญแห่งคุณมีสันโดษเปนต้นให้เกิดขึ้นด้วยดี พึงส้องเสพย์ซึ่งขะลุป๊จฉาภัตติกังคะธุดงค์นี้ ที่พระสุคตเจ้าสรรเสริญแล้วด้วยดีเถิด ฯ

จบขะลุป๊จฉาภัตติกังคะธุดงค์

ปิณฑะปาตะปฏิสังยุตต์จบแต่เท่านี้

◎ จักวินิจฉัยในเสนาสะนะปะฏิสังยุตต์ธุดงค์ต่อไป ก็อะรัญญิกังคะธุดงค์นั้น คำสะมาทานว่า " คามันตะเสนาสะนำ ปฏิกขิปามิ อะรัญญิกังคำสะมาทิยามิ ข้าพเจ้าห้ามเสนาสะนะใกล้บ้านเสีย ข้าพเจ้าสมาทานองค์ของภิกษุผู้มีอันอยู่ณป่าเปนปะกะติ " ดังนี้ ภิกษุได้สะมาทานอะรัญญิกังคะธุดงค์ฉะนี้แล้ว ภิกษุอรัญญิกะนั้น พึงละเสนาสะนะใกล้บ้านเสียให้อะรุณขึ้นในป่า กล่าวตามประสงค์โดยสังเขป ที่ใกลบ้าน ๕๐๐ ชั่วธะนู ชั่วธะนู ๑ สี่สอก นับได้ ๒๕ เส้น ที่ใกลบ้าน ๒๕ เส้นชื่อว่าอะรัญญำ ภิกษุผู้สะมาทานอะรัญญิกังคะธุดงค์แล้วพึงให้อะรุณขึ้นในป่านั้นเถิด ถ้าบ้านมีอยู่ณที่ใกล้ ผู้อยู่ณะอะรัญญิกะวิหารได้ยินเสียงมนุษย์ชาวบ้านไซร้ ก็แต่ว่าภูเขาและแม่น้ำเปนต้นกั้นอยู่ไม่อาจไปตรงได้ หนทางปรกติใดของบ้านนั้น แม้จะไปด้วยเรือไซร้ ให้นับ ๕๐๐ ชั่วธะนูตามหนทางนั้น ภิกษุใดปราถนาจะให้บ้านใกล้บริบูรณ์ด้วยองค์และปิดทางเสียแต่ที่นั้น ๆ ภิกษุนี้เปนธุดงค์โจร ถ้าอุปัชฌาย์ฤาอาจารย์ของอะรัญญิกะภิกษุเปนไข้ไม่ได้ความสะบายในป่า ก็ให้อรัญญิกะภิกษุนำท่านไปปะฏิบัติณเสนาสะนะใกล้บ้านเถิด ภิกษุนั้นพึงออกในกาลแล้วให้อะรุณขึ้นในที่ประกอบด้วยลักษะณะอะรัญญะเถิดอย่าให้ธุดงค์ขาดเลย ถ้าเมื่อเวลาอะรุณจะขึ้นอาพาธของอุปัชฌาย์อาจารย์

เจริญขึ้นไซ้ร ก็ให้อรัญญิกะภิกษุทำกิจการปะฏิบัติท่านเถิดอย่าเปนผู้บริสุทธิ์ด้วยธุดงค์เลย เมื่อท่านหายแล้วจึงสะมาทานธุดงค์เสียใหม่ นี้เปนวิธีของภิกษุผู้ถืออะรัญญิกังคะธุดงค์นี้

๏ อะรัญญิกภิกษุนี้จัดโดยประเภทเปน ๓ อย่าง คืออย่างอุกฤษฐ์ อย่างกลาง อย่างต่ำ ภิกษุผู้อย่างอุกฤษฐ์นั้น พึงให้อะรุณขึ้นในป่าสิ้นกาลทั้งสิ้น ภิกษุผู้อย่างกลางนั้นเมื่อฤดูฝน ๔ เดือนอยู่ใกล้บ้านก็ได้ ภิกษุผู้อย่างต่ำนั้นเมื่อฤดูฝนฤดูหนาวอยู่ใกล้บ้านก็ได้ อะรัญญิกังคะภิกษุทั้ง ๓ นี้ มาจากป่าฟังธรรมอยู่ในเสนาสะนะ ใกล้บ้านในกาลตามที่กำหนดนั้น แม้อะรุณขึ้นธุดงค์ก็ยังไม่แตกไม่ทำลาย เมื่อฟังธรรมแล้วเดินไปแม้อะรุณขึ้นในกลางทางธุดงค์ก็ยังไม่แตกไม่ทำลาย ก็ถ้าเมื่อพระธรรมกะถึกลุกแล้วเธอทั้งสามนั้นคิดว่าเราจักนอนครู่หนึ่งแล้วจึงจะไป หลับอยู่อะรุณขึ้นไซ้ร ฤๅเธอทั้งสามนั้นให้อะรุณขึ้นในเสนาสะนะใกล้บ้านตามชอบใจของตน ธุดงค์ของภิกษุทั้ง ๓ นี้ก็แตกทำลาย ก็อานิสงส์ของภิกษุผู้ถืออะรัญญิกังคะธุดงค์นี้ว่า " ภิกษุที่อยู่ในป่าย่อมทำไว้ในใจซึ่งสำคัญว่าป่าอยู่เปนนิตย์ เปนผู้ควรเพื่อจะได้ซึ่งสะมาธิที่ยังไม่ได้ รักษาไว้ซึ่งสะมาธิที่ได้แล้วไม่ให้เสื่อมไปเสีย และเปนผู้ประพฤติสันโดษอยู่ในป่าเปนที่ชอบพระหฤทัยของพระศาสดาด้วย เปนผู้มีจิตร์ไม่ฟุ้งสร้าน

สงบด้วยดี เหตุอารมณ์มีรูปที่เปนวิสะภาคเปนต้นไม่มี เปน
ที่สงัด และเปนผู้มีจิตร์ตั้งมั่นด้วยดีย่อมไม่สดุ้งหวาดเสียวเหตุ
ไภยต่าง ๆ เปนผู้ละเสียซึ่งความยินดีในชีวิต และเปนผู้ยินดี
ซึ่งรศคือความสุขในวิเวก เปนผู้สงัดกายสงัดใจแล้วไม่ระคน
ข้องอยู่ด้วยหมู่ด้วยคะณะ ย่อมยังพระหฤทัยของพระโลกะนาถ
ให้ยินดีได้ด้วยดีด้วยอยู่ในป่านี้ และเปนผู้สามารถเพื่อจะละ
เสียได้ซึ่งกิเลสมาร ด้วยอยู่ในป่านี้ คุณที่พรรณามาเหล่านี้
ย่อมเปนอานิสงส์สำเร็จด้วยดี แก่ภิกษุผู้ทรงไว้ซึ่งอะรัญญิกัง
คะธุดงค์นี้ เหตุนั้นภิกษุผู้เปนบัณฑิตย์มีศรัทธาปราถนาซึ่งคุณะ
วิเศษในธรรมวินัยนี้พึงทำเถิด ซึ่งความยินดีในอะรัญญิกังคะ
ธุดงค์นี้

จบอะรัญญิกังคะธุดงค์

◎ รุกขะมูลิกังคะธุดงค์นั้นคำสะมาทานว่า " ฉันนำปะฏิกขิ
ปามิ รุกขะมูลิกังคำสะมาทิยามิ ข้าพเจ้าห้ามที่ที่เขามุงเสีย
ข้าพเจ้าสะมาทานองค์ของภิกษุผู้อยู่ณร่มไม้ โคนไม้เปนปะกะติ "
ดังนี้ รุกขะมูลิกะภิกษุนั้นพึงเว้นต้นไม้ซึ่งควรเว้นเสีย คือต้นไม้
ตั้งอยู่ณแดนรัชของพระราชาทั้ง ๒ คือต้นไม้เปนเจดีย์ คือต้นไม้
ที่มนุษย์ทั้งหลายสมมติว่าเทวะดาสิงอยู่เทวะดาครอบครองอยู่ คือ
ต้นไม้มียางเช่นต้นกำยาน คือต้นไม้มีผล คือต้นไม้มีดอก คือ
ต้นไม้ค้างคาวอาศรัย คือต้นไม้มีโพรง คือต้นไม้ตั้งอยู่ณกลาง

วิหารกลางวัด เว้นต้นไม้มีโทษเช่นนี้เสีย ถือเอาต้นไม้ซึ่งตั้งอยู่ที่สุดวิหารเถิด นี้เป็นวิธีของภิกษุผู้ถือรุกขะมูลิกังคะธุดงค์

๏ ก็รุกขะมูลิกะภิกษุนี้ จัดโดยประเภทเป็น ๓ อย่างคือ อย่างอุกฤษฐ์ อย่างกลาง อย่างต่ำ ภิกษุผู้อย่างอุกฤษฐ์นั้นไม่ได้เพื่อจะถือเอาต้นไม้ตามชอบใจ และไม่ใช้ให้เขาชำระปัดกวาดภิกษุนั้นพึงนำแต่ใบไม้ร่วงเสียด้วยเท้าแล้วพึงอยู่เถิด ภิกษุผู้ปานกลางนั้น ได้เพื่อจะใช้คนที่มาถึงที่นั้นพวกเดียวให้ชำระปัดกวาด ภิกษุอย่างต่ำนั้นพึงเรียกคนทำกิจในอารามฤๅสามเณรใหญ่ ๆ มาแล้วให้ช่วยชำระปัดกวาดปราบพื้นให้เสมอให้ราบให้ทำรั้วทำกำแพง ให้ประกอบประตูแล้วพึงอยู่ณะที่ร่มไม้นั้นเถิด ก็ในวันฉลองวันบูชา ประชุมชนไปมามาก ให้รุกขะมูลิกะภิกษุอย่าพึงอยู่ณะที่นั้นพึงนั่งอยู่ณะที่กำบังแห่งอื่น ธุดงค์ของภิกษุทั้ง ๓ นี้แตกทำลายในขะณะสำเร็จการอยู่ในที่มุง อังคุตตะระภาณะกาจารย์ท่านกล่าวว่า “ธุดงค์ของเธอทั้งสามนี้แตกทำลายเพราะรู้แล้วและให้อะรุณขึ้นในที่มุง”

๏ ก็อานิสงส์ในรุกขะมูลิกังคะนี้ว่า “คณคือความที่นั่งนอนอยู่ในรุกขะมูลนี้ เป็นข้อปฏิบัติสมควรชอบแก่นิสัยที่ท่านกล่าวไว้ว่า “บรรพชาอาศรัยซึ่งอันนั่งนอนในร่มไม้ ท่านเป็นบรรพชิตแล้วพึงทำอุสาหะในอันนั่งนอนในร่มไม้จนสิ้นชีพเถิด” ดังนี้ อนึ่งคุณคือความเป็นผู้มีเสนาสะนะในร่มไม้สมควรแก่สะมะณะอันพระผู้มี

พระภาคย์ตรัสสรรเสิญแล้วและความที่นั่งนอนอยู่ในร่มไม้ ย่อมยังอนิจจะสัญญาให้ตั้งขึ้นด้วยดีเนือง ๆ เพราะเห็นซึ่งวิการของต้นไม้และใบไม้ อนึ่งคุณคือความไม่กระหนี่ไม่หวงในอาวาสที่อยู่ และไม่มีความยินดีในการงานต่าง ๆ เพราะนั่งนอนอยู่แต่ในร่มไม้อย่างเดียว และความที่มานั่งนอนอยู่ในร่มไม้นี้ เปนอันประพฤติสันโดษในเสนาสะนะ เปนอะริยะวงศ์ที่สามสมควรแก่สัตถุศาสะนา มีความมักน้อยในเสนาสะนะเปนต้น คุณที่พรรณามาเหล่านี้ ย่อมเปนอานิสงส์สำเร็จด้วยดีแก่ภิกษุผู้ทรงไว้ซึ่งรุกขะมูลิกังคะธุดงค์นี้ เหตุนั้นภิกษุผู้ประกอบด้วยปัญญาแสวงหาซึ่งประโยชน์ในบรรพชิตแล้ว อย่าพึงสำคัญล่วงเสียเลยซึ่งรุกขะมูลเปนที่สงัด ให้เกิดสะมาธิภาวะนาได้ด้วยดี เปนมระฎกของพระพุทธะเจ้าด้วย

จบรุกขะมูลิกังคะธุดงค์

◎ อัพโภกาสิกังคะธุดงค์นั้น คำสะมาทานว่า " ฉันนัญจะรุกขะมูลัญจ ปะฏิกขิปามิ อัพโภกาสิกังคำสะมาทิยามิ ข้าพเจ้าห้ามที่มุงด้วยรุกขะมูลด้วย ข้าพเจ้าสะมาทานองค์ของภิกษุผู้มีอันอยู่ณะที่แจ้งเปนปะกะติ" ดังนี้ อัพโภกาสิกะภิกษุนั้นจะเข้าไปยังโรงอุโบสถ เพื่อจะฟังธรรมฤาเพื่อจะทำอุโบสถควรอยู่ ถ้าเมื่อเธอจะเข้าไปแล้วฝนตกไซ้ร เมื่อฝนยังตกอยู่ยังไม่ออกจากที่มุงครั้นฝนหายพึงออกจากที่มุงนั้น อนึ่งจะเข้าไปในโรงฉัน

หอสมุดแห่งชาติเฉลิมพระเกียรติ ร.๙ นครราชสีมา

ฤาโรงไฟทำวัตต์อุปัชฌาย์ก็ควร ฤาจะให้อุทเทศและเรียนอุทเทศ ด้วยเหตุนั้นจะเข้าไปยังที่มุงก็ควร ฤาจะเก็บขนเตียงตั่งที่ตั้งไว้ไม่ดีณะภายนอก เข้าไปภายในที่มงด้วยเหตนั้นก็ควร เมื่อเดินทางไปและช่วยถือปะริกขารของภิกษุผู้แก่กว่าไปด้วยไซ้ร ครั้นเมื่อฝนตกจะพาปะริกขารเข้าไปยังศาลาที่มีอยู่ท่ามกลางทาง เพื่อจะรักษาปะริกขารก็ควร ถ้าหาได้ช่วยถือของสิ่งใดไปไซ้ร เมื่อฝนตกจะคิดว่า " เราจะอยู่ณะศาลา " ดังนี้เดินไปโดยปะกะติเข้าศาลาหนีฝนพึงยืนอยู่หยุดอยู่ กว่าฝนจะหายจึงเข้าไปดังนี้ก็ควร นี้วิธีของภิกษุผู้อัพโภกาสิกังคะธุดงค์ แม้ถึงภิกษุถือรุกขะมูล ก็นัยนี้แบบเดียวกันก็อัพโภกาสิกะภิกษุนี้จัดโดยประเภท เปน ๓ อย่าง คืออย่างอุกฤษฐ์ อย่างกลาง อย่างต่ำ ภิกษุผู้อย่างอุกฤษฐ์นั้นจะอาศรัยเงาต้นไม้ฤาเงาภูเขาฤาเงาเรือนอยู่ไม่ควร พึงทำจีวะระกุฎี คือทำหลังคาด้วยผ้าแทนเครื่องมุงอยู่กลางแจ้ง ภิกษุอย่างกลางนั้นจะเข้าไปอาศรัยเงาต้นไม้ฤาเงาภูเขาฤาเงาเรือนก็ควร ภิกษุอย่างต่ำนั้นจะอาศรัยอยู่ในเรือนที่มีหลังคา อันบุคคลไม่ได้มุง ฤาจะอาศรัยอยู่ในโรงปะรำที่บุทคลมุงด้วยกิ่งไม้ ฤาแผ่นผ้าแบ้งก็ควร อนึ่งกระท่อมที่ร้างโหรงตั้งอยู่กับที่ซึ่งคนทั้งสิ้นมีผู้เผ้าไร่นาเปนต้นทิ้งเสียแล้ว ก็ควรแก่ภิกษุอย่างต่ำนั้นธุดงค์ของภิษุทั้ง ๓ นี้แตกทำลายในขะณะเข้าไปยังที่มุง ฤายังภายใต้ร่มไม้เพื่อจะอยู่

◎ ก็อานิสงส์ของอัพโภกาสิกังคะนี้ ว่า " คุณคือความปะลิโพธกังวลในอาวาศ ที่อยู่ไม่มีตัดเสียได้และเปนผู้มีความบรรเทาเสียได้ซึ่งถีนะมิทธะ เพราะอยู่ในกลางแจ้งเปนปะกะติและเปนผู้อาศรัยซึ่งความเปนผู้มีภาวะนาเปนที่มายินดี ย่อมได้ซึ่งความยินดีในรศคือกายะวิเวกจิตตะวิเวกและความเปนผู้มีธุดงคะวัตต์ปะฏิบัติอุกฤษฐ์ อันพระพุทเจ้าสรรเสิญแล้วว่า " เปนผู้มีที่อาศรัยไม่มีเที่ยวอยู่" ดังนี้ คุณคือความเปนผู้ประพฤติชอบยิ่งอยู่ในเสนาสะนะที่แจ้งนี้เปนอุกัฎฐะปะฏิบัติ สมควรแก่สัตถุศาสนาและมีความปราถนาน้อยในเสนาสะนะเปนต้น คุณที่พรรณามาเหล่านี้เปนอานิสงส์ ย่อมสำเร็จด้วยดีแก่อัพโภกาสิกะภิกษุนี้ เหตุนั้นภิกษุผู้มีปัญญาแสวงหาประโยชน์ตนในบรรพะชิตนี้พึงเปนผู้ยินดีในอัพโภกาสิกังคะธุดงค์นี้เถิด

จบอัพโภกาสิกังคะธุดงค์

◎ โสสานิกังคะธุดงค์นั้น คำสะมาทานว่า " นะสุสานำปะฏิกขิปามิ โสสานิกังคำสะมาทิยามิ ข้าพเจ้าห้ามที่ใช่ป่าช้าเสีย ข้าพเจ้าสะมาทานองค์ของภิกษุ ผู้มีอันอยู่ในป่าช้าเปนกะปะติ " ดังนี้ มนุษย์ทั้งหลายเมื่อตั้งบ้านอยู่ กำหนดที่ใดไว้ว่า " ที่นี้เปนป่าช้า" ดังนี้ เมื่อยังไม่ได้เผาทรากศพแล้วที่นั้นยังหาเปนป่าช้าไม่ก่อน เหตุนั้นโสสานิกะภิกษุนั้นอย่าพึงอยู่ณที่นั้น จำเดิมแต่ได้เผาทรากศพนั้นแล้ว แม้ถึงว่างอยู่ไม่ได้เผาอีก ๑๒ ปี ก็นับว่าเปนสุสานะป่าช้าอยู่นั่นแล ความสังเขปว่า " โสสานิกะภิกษุนี้ จะไม่ไปป่า

ช้าแม้แต่วันหนึ่งก็ไม่ควร " อังคุตตะระภาณะกาจารย์ท่านกล่าวว่า " จะไปอยู่ในป่าช้า ยังมัชฌิมะยามให้สิ้นไปแล้วจึงกลับมาในปัจฉิมะยามก็ควร " ดังนี้ โภชะนะเจือด้วยของเคี้ยวมีเนื้อปลานมสดเปนต้น เปนที่ชอบใจของอะมะนุษย์ ภิกษุผู้โสสานิกะนั้นอย่าพึงส้องเสพย์อย่าพึงเข้าไปยังเรือนแห่งกระกูล นี้เปนวิธีของโสสานิกะภิกษุ

◎ ก็โสสานิกะภิกษุนี้ จัดโดยประเภทเปน ๓ อย่าง คืออย่างอุกฤษฐ์ อย่างกลาง อย่างต่ำ ในป่าช้าใดที่เขาเผาทรากศพอยู่ทุกวัน มีทรากศพมิได้ขาดมีญาติของผู้ตายมาร้องให้อยู่ทุกวัน ภิกษุผู้อย่างอุกฤษฐ์นั้นพึงอยู่ในป่าช้าเช่นนั้นอย่างเดียว ในป่าช้าใดที่เขาเผาทรากศพอยู่เปนนิจ ฤๅทรากศพมีอยู่เปนนิจ ฤๅเขามาร้องไห้อยู่เปนนิจ ๓ อย่างนี้แต่อย่างใดอย่างหนึ่งมีอยู่ ก็ควรแก่ภิกษุผู้อย่างกลางนั้น ภิกษุผู้อย่างต่ำนั้น จะอยู่ในป่าช้าที่ ๑๒ ปี เขาเผาครั้งหนึ่ง พอได้ลักษะณะว่าเปนป่าช้าดังกล่าวแล้วนั้นก็ควร ธุดงค์ของภิกษุทั้ง ๓ นี้ แตกทำลายด้วยสำเร็จการอยู่ในที่ใช่ป่าช้า อังคุตตะระภาณกาจารย์ท่านกล่าวว่า " แตกทำลายในวันที่เธอไม่ไปป่าช้า "

◎ ก็อานิสงส์ของโสสานิกังคะนี้ว่า " คุณคือความเปนผู้มีสติคือความไม่ประมาทเปนที่ตั้งอยู่เปนนิจ ย่อมได้ซึ่งมะระณะสะติอยู่เนือง ๆ และความได้ซึ่งอะสุภะสัญญาและอะนิจจะสัญญาเพราะเห็นซึ่งป่าช้าอยู่เนือง ๆ และความบรรเทาเสียได้ซึ่งความ

กำหนัดยินดีในกามารมณ์ เพราะเห็นอะสุภเปนของปะฏิกูลอยู่เปนนิจ และความเปนผู้มีจิตร์สังเวชอยู่เนือง ๆ เพราะเห็นความตายของสัตว์มละเสียได้ซึ่งความเมาในชีวิต เพราะเห็นมะระณะอยู่เปนนิจ อนึ่งเปนผู้อดทนอารมณ์อันน่ากลัวและพิภุกเสียได้และความเปนผู้อะมะนุษย์นับถือด้วยดี และความประพฤติชอบยิ่งสมควรแก่สัตถุศาสะนา มีความปราถนาน้อยในอารมณ์เปนต้น คุณที่พรรณามาเหล่านี้ เปนอานิสงส์ย่อมสำเร็จด้วยดีแก่โสสานิกะภิกษุนี้ เหตุนั้นภิกษุผู้มีหะทัยน้อมไปยังพระนิพพานพึงส้องเสพย์เถิดซึ่งโสสานิกังคะธุดงค์มีคุณมากฉะนี้

จบโสสานิกังคะธุดงค์

๏ ยะถาสันถะติกังคะธุดงค์นั้นคำสะมาทานว่า " เสนาสะนะโลลุปปะฏิกขิปามิ ยะถาสันถะติกังคำสะมาทิยามิ ข้าพเจ้าห้ามเสียซึ่งความโลภยินดีในเสนาสะนะ ข้าพเจ้าสะมาทานองค์ของภิกษุผู้มีอันอยู่ในเสนาสะนะที่ท่านปูลาดให้แล้วอย่างไรเปนปะกะติ" ดังนี้ ภิกษุผู้ให้ถือเอาซึ่งเสนาสะนะ ท่านให้ถือเอาเสนาสะนะใด ฤาผู้ที่ปูลาดเสนาสะนะ ท่านปูลาดเสนาสะนะใดให้ด้วยคำว่า " เสนาสะนะนี้จงแก่ท่าน " ดังนี้ เสนาสะนะนั้นชื่อว่ายะถาสันถะติ ยะถาสันถะติกะภิกษุนั้นพึงยินดีเต็มใจด้วยเสนาสะนะนั้นนั่นแล อย่าพึงขวนขวายให้ต้องไล่ท่านองค์อื่นให้ลุกออกจากเสนาสะนะเลย นี้เปนวิธีของยะถาสันถะติกังคะภิกษุ ก็ยะถาสันถะติกังคะภิกษุนี้จัดโดยประเภทเปน ๓ อย่าง คือ

อย่างอุกฤษฐ์ อย่างกลาง อย่างต่ำ ก็ภิกษุผู้อย่างอุกฤษฐ์นั้น จะถามถึงเสนาสะนะที่ถึงแก่ตนว่า “ใกล้ฤาไกลนักฤาอันตรายมีอะมะนุษย์และงูเปนต้น ร้อนฤาเย็น” ถามดังนี้ไม่ได้ ท่านให้ถือเอาเสนาสะนะใด ต้องอยู่ณเสนาสะนะนั้นอย่างเดียว ภิกษุผู้อย่างกลางนั้นจะถามได้อยู่ ก็แต่จะไปเลือกดูว่าสบายฤาไม่สบายไม่ได้ ภิกษุผู้อย่างต่ำนั้นจะไปดูถ้าไม่ชอบใจขอเปลี่ยนเสนาสะนะอื่นได้ เมื่อเกิดความโลภยินดีในเสนาสะนะขึ้นแล้ว ธุดงค์ของเธอทั้งสามนี้ก็แตกทำลาย

ก็อานิสงส์ของยะถาสันถะติกังคะนี้ว่า “ผู้ทรงยะถาสันถะติกังคะธุดงค์นี้ ย่อมทำตามโอวาทของพระโลกะนาถสั่งสอนไว้ ว่า “ได้อะไรแล้วพึงยินดีด้วยสิ่งนั้น” ดังนี้ และเปนผู้สันโดษในเสนาสะนะยิ่งนัก และอาศรัยอะนุเคราะห์เกื้อกูลแก่พรหมจารีผู้บวชใหม่ด้วย เพราะไม่ได้เลือกเสนาสะนะ ย่อมบริจาคเสียซึ่งความกำหนัดวิเศษในเสนาสะนะที่เลวและประณีต ไม่ยินดีและยินร้ายในเสนาสะนะนั้น เพราะว่าพระสงฆ์ท่านแสดงให้อยู่ในที่ไหนปูลาดไว้อย่างไร ก็อยู่ในที่นั้นอย่างนั้น ไม่ได้อยู่ตามใจของตนย่อมเปนผู้ประพฤติชอบยิ่งในเสนาสะนะสันโดษเปนอะริยะวงศ์ที่ ๓ สมควรแก่สัตถศาสะนามีความปรารถนาน้อยในเสนาสะนะเปนต้น” คุณที่พรรณามาเหล่านี้ ย่อมเปนอานิสงส์สำเร็จด้วยดี แก่ยะถาสันถะติกังคะภิกษุ เหตุนั้นภิกษุผู้มีเมธาปรารถนา

จะยังสัตถุศาสะนาให้บริบูรณ์ด้วยดีพังประกอบเนือง ๆ เถิด ซึ่งอันยินดีในยะถาสันถะติกังคะธุดงค์นี้ อันพระอะริยะเจ้าประพฤติมาแล้วด้วยดี มีคุณอันพระศากยะมุนีสรรเสริญแล้ว ฯะ

จบยะถาสันถะติกังคะธุดงค์

เสนาสะนะปะฏิสังยุตต์จบแต่เท่านี้ ฯะ

◎ จักวินิจฉัยในวิริยะปะฏิสังยุตต์ธุดงค์คือเนสัชชิกังคำองค์ของภิกษุผู้มีอันนั่งเปนปะกะตินั้นคำสะมาทานว่า “เสยยำปะฏิกขิปามิ เนสัชชิกังคำสะมาทิยามิ ข้าพเจ้าห้ามการนอนเสีย ข้าพเจ้าสะมาทานองค์ของภิกษุผู้มีอันนั่งเปนปะกะติ” ดังนี้ เนสัชชิกะภิกษุนั้นราตรีหนึ่งแบ่งออกเปน ๓ ยาม พึงลุกขึ้นจงกรมอยู่ยามหนึ่ง ความสังเขปว่าใน ๔ อิริยาบถคือนั่งนอนเดินยืนไม่ควรแต่นอนอย่างเดียว สามอิริยาบถนั้นควรทุกอย่างนี้เปนวิธีของเนสัชชิกะภิกษุ

ก็เนสัชชิกะภิกษุนี้จัดโดยประเภทเปน ๓ อย่างคืออย่างอุกฤษฐ อย่างกลาง อย่างต่ำ ภิกษุผู้อย่างอุกฤษฐ์นั้นจะใช้กระดานอิงฤาผ้ารัดเข่าฤาแผ่นผ้าเครื่องรัดกายคล้าย ๆ กับสายโยกบาตร์ เปนของทอของถักไม่ควรเลย ภิกษุอย่างกลางนั้นจะใช้ของ ๓ อย่างนั้นสิ่งใดสิ่งหนึ่งก็ควร ภิกษุอย่างต่ำนั้นจะใช้ของ ๓ นั้นแลหมอนอิง และเตียง ๔ เหลี่ยมมีองค์ ๕ คือเท้า ๔ พะนัก ๑ และเตียง ๔ เหลี่ยมมีองค์ ๗ คือเท้า ๔ พะนัก ๓ ก็ควรทุกสิ่ง

เตียงที่นั่งซึ่งมีชื่อว่า “ บัญจังโค ” มีองค์ ๕ “ สัตตังโค ” มีองค์ ๗ นั้นพระองค์เจ้าทรงอนุญาตไว้ในเสนาสะนะขันธะกะว่า “ เตียงมีองค์ ๕ และองค์ ๗ ถึงสูงเกินประมาณถ้าสี่เหลี่ยมแล้วจึงควรยาวไปไม่ควร ” ธุดงค์ของภิกษุทั้ง ๓ นี้ แตกทำลายในขะณะสำเร็จการนอน ฯ ก็อานิสงส์ของเนสัชชิกะนี้ว่า คุณคือความเปนผู้มีความเพียรปรารภกล้าแล้วย่อมตัดละเสียได้ซึ่งธรรมเครื่องผูกใจ คือความสุขในอันนอนและความสุขในอันหลับ ย่อมได้ดื่มกินด้วยดี ซึ่งปีติและสุขอันปราศจากอามิษและความเปนผู้มีเพียรประกอบอยู่เนือง ๆ ซึ่งกรรมฐานทั้งสิ้นเปนที่สะบาย เพราะยินดีในอิริยาบถเดินยืนนั่งอย่างเดียวและความเปนผู้มีอิริยาบถงาม นำมาซึ่งความเลื่อมใสและเปนผู้ไม่นอน เปนข้อปะฏิบัติสมควรแก่อันปรารภซึ่งความเพียรในสัตถุศาสะนานี้ ยังปะฏิบัติชอบให้เจริญด้วยดี คุณที่พรรณามาเหล่านี้ ย่อมเปนอานิสงส์สำเร็จด้วยดีแก่เนสัชชิกะภิกษุ เหตุนั้นภิกษุผู้มีเพียรเครื่องทรงไว้ อยากได้ปีติและสุขอันปราศจากอามิษแล้วพึงประกอบเนือง ๆ เถิด ซึ่งเนสัชชิกังคะธุดงค์นี้

จบเนสัชชิกังคะธุดงค์

แสดงมาด้วยเรื่องสะมาทานและวิธีปะฏิบัติ และประเภทและแตกทำลาย และอานิสงส์ในธุดงค์ทั้ง ๑๓ ประการ

จบแต่เท่านี้ วินัยกะถา จบ ฯ

สะมะถะภาวะนา

๏ ลำดับนี้จักได้เรียบเรียงเรื่องสะมะถะภาวะนาต่อไปความว่าธรรมเปนเครื่องสงบรำงับของจิตร์ชื่อสะมะถะ อนึ่งว่าธรรมอันให้จิตร์สงบรำงับไปจากนิวะระณูปะกิเลสชื่อสะมะถะ อนึ่งความสงบรำงับของจิตร์ ในภายในชื่อสะมะถะ

กุลบุตร์ผู้มีศรัทธามาเจรีญสะมะถะทำให้เกิดมีขึ้นด้วยเจตะนาอันใดเจตะนานั้นชื่อสะมะถะภาวะนา อนึ่งทำสะมะถะเปนอุบายเครื่องสงบรำงับของจิตร์ ให้เกิดมีขึ้นชื่อสะมะถะภาวะนา

เมื่อกล่าวโดยเนื้อความแล้ว เจตะนาอันเปนไปในสะมะถะกรรมฐานหมดทั้งสิ้นชื่อสะมะถะภาวะนา สะมะถะภาวะนาเปนอบายเครื่องสำรวมปิดกั้นนิวะระณะปะกิเลสมิให้เกิดขึ้นครอบงำจิตร์สันดานได้ ดังบุคคลปิดทำนบกั้นน้ำไว้ มิให้ไหลไปได้ฉนั้น อนึ่งว่าเปนอุบายข่มขี่สกดจิตร์ไว้มิให้ดิ้นรนฟุ้งสร้านได้ดังนายสาระถีฝึกม้าให้เรียบร้อย ควรเปนราชพาหะนะได้ฉนั้น ก็ธรรมซึ่งเปนอารมณ์ เครื่องสงบรำงับของจิตร์ให้สำเร็จเปนสะมะถะภาวะนานี้ ในพระบาฬีซึ่งเปนพุทธะภาสิตที่พระพุทธะเจ้าตรัสเทศนา มีมากหลายอย่างหลายประการ เหมือนอย่างอะภิณหะปัจจะเวกขะณะวิธีให้พิจาระณาทั้ง ๕ สถานคือกำหนดว่า " ตนแลสัตว์อื่นมีความแก่ความเจ็บความตายเปนธรรมดาไม่ล่วงพ้นความแก่ความเจ็บความตายไปได้ แลจะต้องวิโยคพรัดพรากจากสัตว์แลสังขารสิ่งของที่รักใคร่ แลมีกรรมคือบุญบาปที่ตนทำไว้ เปนของของตนเปนต้นฉนี้จนละนิวะระณูปะกิเลสได้

ขะณะหนึ่งครู่หนึ่งก็ดี ก็จัดเปนสะมะถะภาวะนา อนึ่งในสะติ
ปัฏฐานทั้ง ๔ กายานุปัสสะนาปัญญาพิจาระณาตามเห็นซึ่งกายโดย
บรรพ ๑๔ ข้อคือกำหนดรู้ลมหายใจเข้าออกยาวสั้นหยาบละ
เอียดเปนต้น เรียกว่าอานาปาณะบรรพข้อ ๑ กำหนดรู้อิริยาบถ ๔
ยืนเดินนั่งนอนว่าสำเร็จเปนไปได้เพราะลมแลจิตรึ่คิด เรียก
ว่าอิริยาปะถะบรรพข้อ ๑ กำหนดรู้รอบคอบในวิการของกายมี
ก้าวไปข้างน่าแลถอยกลับมาข้างหลังเปนต้น ทุกขะณะวิการของ
กายมิได้ลืมหลง เรียกว่าสัมปะชัญญะบรรพข้อ ๑ กำหนดพิจารณา
กายตนแลกายผู้อื่นโดยเปนของปะฏิกูลไม่งามไม่สอาด เต็มไปด้วย
อะศุภเปนของไม่งามน่าเกลียด ๓๑ ส่วนมีผมขนเล็บฟันหนังเปนต้น
เรียกว่าปะฏิกูละบรรพข้อ ๑ พิจาระณากายตนแลกายผู้อื่นโดยเปน
ธาตุ ๔ คือสิ่งที่แข็งที่กระด้างกำหนดว่าเปนธาตุดิน สิ่งที่อ่อน
ที่เหลวซึมทราบไปในดิน ทำดินให้เหนียวติดเปนก้อนอยู่ได้
กำหนดว่าเปนธาตุน้ำ สิ่งที่ทำดินแลน้ำนั้นให้อุ่นให้ร้อน ให้แห้ง
เกรียมไปกำหนดว่าเปนธาตุไฟ สิ่งที่อุปะถัมภ์อุดหนุนพะยุงดิน
แลน้ำไว้แลทำให้ไหวติงไปมาได้ แลรักษาไฟไว้มิให้ดับไปได้
กำหนดว่าเปนธาตลม เรียกว่าธาตบรรพข้อ ๑ อนึ่งเมื่อได้เห็น
อะศุภ ๙ อย่างคือทรากศพที่เขาทิ้งไว้ในที่ต่าง ๆ มีป่าช้าเปนต้น
อันตายแล้ววันหนึ่งฤา ๒ วัน ๓ วัน ขึ้นพองมีสีเขียวแลมีบุพ
โพไหลออกอย่าง ๑ คือทรากศพที่เขาทิ้งไว้ อันสัตว์ทั้งหลายมี
สุนัขเปนต้นกัดเคี้ยวกินแล้ว ๑ คือทรากศพที่เขาทิ้งไว้โทรม

ลงเปนร่างกระดูก มีเนื้อแลเลือดแลเส้นเอ็นรึงรัดผูกพันธ์อยู่ ๑ คือทรากศพที่เขาทิ้งไว้ โทรมลงเปนร่างกระดูกมีเนื้อแลเลือดหมดไปแล้วยังแต่เส้นเอ็นรึงรัดผูกพันธ์อย่ ๑ คือทรากศพที่เขาทิ้งไว้ โทรมลงเปนร่างกระดูก มีเนื้อแลเลือดแลเส้นเอ็นรึงรัดหมดสิ้นไปแล้วเหลือแต่กระดูก ๑ คือทรากศพที่เขาทิ้งไว้ มีกระดูกเคลื่อนหลุดจากที่ผูกที่ต่อเรี่ยรายกระจัดกระจายอยู่ในที่ต่าง ๆ ๑ คือทรากศพที่เขาทิ้งไว้ เปนกระดูกมีพรรณขาวดังสังข์ ๑ คือทรากศพที่เขาทิ้งอยู่เปนกระดูกเรี่ยรายเปนกอง ๆ ทนแดดทนฝนอยู่มีเห็ดราเกิดขึ้นทิ้งอยู่ล่วง ๓ ปีไปแล้ว ๑ คือทรากศพที่ทิ้งอยู่เปนกระดกผุย่อยปนละเอียดเปนจุณไป ๑ อะศุภ ๙ อย่างซึ่งว่ามานี้เรียกว่าสีวะถิกาบรรพ ๙ ข้อรวมเปน ๑๔ ข้อด้วยกันเรียกว่ากายเพราะเปนเอกะเทศของกายอย่างหนึ่งอย่างหนึ่ง

กุลบุตร์มาตามเห็นด้วยปัญญาพิจาระณาซึ่งกายโดยบรรพ ๑๔ ข้อ ๆ ใดข้อหนึ่งซึ่งว่ามานี้จนละองค์ ๕ คือนิวรณ์ ๕ เสียได้แลประกอบด้วยองค์ ๕ คือวิตกวิจารปีติสุขเอกัคคะตาอย่างนี้เปนตัวสะมาธิเกิดขึ้นชื่อว่าสะมะถะภาวะนา

◎ อนึ่งเวทะนานุปัสสะนาปัญญาตามเห็นพิจาระณา ซึ่งเวทะนาเปนอารมณ์ก็ดี จิตตานุปัสสะนาปัญญาตามเห็นพิจาระณาซึ่งจิตร์เปนอารมณ์ก็ดี ธัมมานุปัสสะนาปัญญาตามเห็นพิจาระณาซึ่งธรรมเปนอารมณ์ก็ดี ถ้าอะนัตตายังไม่ปรากฏแจ้งชัดในสันดานเพียงใด ก็ยังเปนสะมะถะภาวะนาอยู่เพียงนั้น

ธรรมที่เปนอารมณ์ของสะมะถะภาวะนานี้ มีมากหลายอย่างหลายประการนัก เพราะเหตุนั้นกุลบุตร์ผู้ที่จะเจริญสะมะถะภาวะนานี้พึงสันนิฐานทราบเถิดว่า “ธรรมเหล่าใดเปนเครื่องสงบรางบของจตร เมื่อจตรตรึกคิดอยู่เนือง ๆ แลวยอมละองค ๕ แล ประกอบด้วยองค์ ๕ ให้สำเร็จเปนสัมมาสะมาธิขึ้นได้แล้ว ธรรมเหล่านั้นก็จัดเปนอารมณ์ของสะมะถะภาวะนาหมดทั้งสิ้น ก็แต่ในคัมภีร์อะภิธัมมสังคะหะแลคัมภีร์วิสุทธิมรรค ท่านแสดงธรรมที่เปนอารมณ์ของสะมะถะภาวะนาไว้ ๗ หมวด แตกออกเปนอย่าง ๆ จัดได้ ๔๐ ประการ ธรรม ๗ หมวดนั้นคือ กะสิณ ๑๐ หมวดหนึ่ง อะศุภ ๑๐ หมวดหนึ่ง อะนุสสะติ ๑๐ หมวดหนึ่ง พรหมวิหาร ๔ หมวดหนึ่ง อาหาเรปะฏิกูละสัญญาหมวดหนึ่ง จตุธาตุวะวัตถานหมวดหนึ่ง อะรูป ๔ หมวดหนึ่ง รวมเปน ๗ หมวด กะสิณ ๑๐ นั้นคือปะถะวีกะสิณ ๑ อาโปกะสิณ ๑ เตโชกะสิณ ๑ วาโยกะสิณ ๑ นีละกะสิณ ๑ ปีตะกะสิณ ๑ โลหิตะกะสิณ ๑ โอทาตะกะสิณ ๑ อาโลกะกะสิณ ๑ อากาสะกะสิณ ๑ รวมเปนกะสิณ ๑๐

◎ อะศุภ ๑๐ นั้น คือทรากศพที่เน่าพองขึ้น ๑ คือทรากศพที่มีสีเขียว ๑ คือทรากศพที่มีน้ำเหลืองไหลออกอยู่ ๑ คือทรากศพที่ขาดกลางตัว ๑ คือทรากศพที่สัตว์มีแร้งกาสุนักข์เปนต้นยื้อแย่งจิกกัดกินแล้ว ๑ คือทรากศพที่มีมือแลเท้าแลสีสะขาดไปอยู่ข้างหนึ่ง ๆ ๑ คือทรากศพที่คนมีเวรเปนข้าศึกสับฟันบั่นเปนท่อน ๆ ๑

คือทรากศพที่ต้องประหารด้วยศาสตรามีโลหิตไหลอาบอยู่ ๑ คือทรากศพที่มีตัวหนอนคลานคล่ำไปอยู่ ๑ คือทรากศพที่ยังเหลืออยู่แต่ร่างกระดูก ๑ รวมเปนอะศุภ ๑๐

๏ อะนุสสะติ ๑๐ นั้นคือพุทธานุสสะติ ระภึกถึงคุณพระพุทธะเจ้าเปนอารมณ์ ๑ ธัมมานุสสะติ ระภึกถึงคุณพระธรรมเปนอารมณ์ ๑ สังฆานุสสะติ ระภึกถึงคุณพระสงฆ์เปนมารมณ์ ๑ สีลานุสสะติ ระภึกถึงศิลที่ตนรักษาเปนอารมณ์ ๑ จาคานุสสะติ ระภึกถึงทานที่ตนบริจาคแล้วเปนอารมณ์ ๑ เทวะตานุสสะติ ระภึกถึงเทพดาที่มีศีลาทิคุณเสมอเหมือนกับด้วยตน ตั้งเทพดาเหล่านั้นไว้เปนพะยานแล้วกลับระภึกถึงศีลาทิคุณของตนเปนอารมณ์ ๑ อุปะสะมานุสสะติ ระภึกถึงนิพพานว่าเปนที่รำงับดับเพลิงกิเลสเพลิงทุกข์เปนบรมสุขอย่างยิ่งเปนอารมณ์ ๑ มะระณัสสะติ ระภึกถึงความตายของตนแลสัตว์อื่นเปนอารมณ์ ๑ กายะคะตาสะติ ระภึกไปในกายมีผมขนเล็บฟันหนังเปนต้น โดยความเปนของปะฏิกูลเปนอารมณ์ ๑ อานาปาณะสะติ ระภึกถึงลมหายใจเข้าออกยาวสั้นเปนต้นเปนอารมณ์ ๑ รวมเปนอะนุสสะติ ๑๐ พรหมวิหาร ๔ นั้นคือเมตตาพรหมวิหาร คิดให้สัตว์ทั้งสิ้นเปนสุข ๆ ทั่วไปหมด ๑ กรุณาพรหมวิหาร คิดให้สัตว์ทั้งสิ้นที่เปนทุกข์อยู่ให้พ้นจากทุกข์ทั้งสิ้น ๑ มุทิตาพรหมวิหาร คิดให้สัตว์ทั้งสิ้นที่ได้สุขสมบัติแล้ว จงดำรงอยู่ในสุขสมบัติของตน ๆ อย่าได้

วิโยคพรัดพรากจากสุขสมบัติที่ตนได้แล้ว ๑ อุเปกขาพรหมวิหาร มีความเพิกเฉยเปนกลางไม่ดีใจไม่เสียใจในสัตว์ทั้งสิ้นที่ได้สุขได้ทุกข์ ๑ รวมเปนพรหมวิหาร ๔

อาหาเรปะฏิกูละสัญญานั้นว่า ความหมายรู้สำคัญในอาหารที่เปนของบริโภคเห็นว่าเปนของปะฏิกูลน่าเกลียดจนไม่ยินดีในรส

◉ จะตุธาตุวะวัตถานะนั้น ว่ากำหนดพิจาระณาซึ่งกายโดยเปนธาตุทั้ง ๔ คือดินน้ำไฟลมให้เห็นจริง จนถอนสัตตุปะลัทธิสัตตะสัญญาเสียได้

◉ อะรูป ๔ นั้นคืออากาสานัญจายะตะนะ เพ่งอากาศที่มีดวงกะสิณเดาะเพิกขึ้นแล้วเหลืออยู่แต่อากาศเปล่า ด้วยปะริกรรมนึกว่า “อากาศมีที่สุดไม่มี” ดังนี้ เปนอารมณ์เปนบ่อเกิด ๑ คือวิญญาณัญจายะตะนะ เพ่งอะรูปวิญญาณที่แรกปะริกรรมนึกว่า “วิญญาณไม่มีที่สุด” ดังนี้ เปนอารมณ์เปนบ่อเกิด ๑ คืออากิญจัญญายะตะนะ เพ่งความไม่มีของอะรูปวิญญาณที่แรกด้วยปะริกรรมนึกว่า “น่อยหนึ่งนิดหนึ่งไม่มี” ดังนี้ เปนอารมณ์เปนบ่อเกิด ๑ คือเนวสัญญานาสัญญายะตะนะ เพ่งอะรูปวิญญาณที่ ๓ ด้วยปะริกรรมนึกว่า “นี่ละเอียดนักนี่ประณีตนักจะว่ามีสัญญาก็ไม่ใช่ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่” ดังนี้ เปนอารมณ์เปนบ่อเกิด ๑ รวมเปนอรูป ๔ ฉะนี้

◎ กุลบุตร์ผู้มีศรัทธาปราดถนาจะเจริญสะมะถะภาวะนานี้เมื่อนึกถึงธรรม ๗ หมวด แตกออกเปน ๔๐ ประการ เหล่านี้ให้เปนอารมณ์ แล้วจะต้องศึกษาในธรรม ๗ หมวด แตกออกเปน ๔๐ ประการเหล่านั้นให้รู้ให้เข้าใจจำได้แม่นยำชำนาญ ครั้นศึกษารู้เข้าใจจำได้แม่นยำชำนาญแล้ว กรรมฐานบทใดเปนที่ชอบอัธยาศรัยควรแก่จะริตของตน ก็พึงเพ่งนึกกรรมฐานบทนั้นเปนอารมณ์เถิด แท้จริงจะริตของคนในโลกนี้มีอยู่ ๖ ประการ คือ ราคะจะริตประพฤติไปตามราคะ ๑ คือโทษะจะริตประพฤติไปตามโทษะ ๑ คือโมหะจะริตประพฤติไปตามโมหะ ๑ คือศรัทธาจะริตประพฤติไปตามความเชื่อ ๑ คือพุทธจะริตประพฤติไปตามความรู้จริง ๑ คือวิตกจะริตประพฤติไปตามวิตก ๑ รวมเปนจะริต ๖ ฉะนี้

ก็คนที่มีจิตร์มักโอโถงพากภูมรักใคร่ในความสวยความงามสันดานมากไปด้วยความกำหนัดยินดี ในรูปเสียงกลิ่นรศเครื่องสำผัศที่เปนอิฏฐารมณ์ ให้เกิดความสุขแก่กายแลใจได้ จัดเปนราคะจะริตมีราคะเปนเครื่องประพฤติเปนปะกะติของตัว

คนที่มีจิตร์มักฉุนเฉียวโกรธเคืองง่าย ๆ สันดานหนักไปในโทษะมักก่อทุกข์โทมะนัศให้แก่ผู้อื่น จัดเปนโทษะจะริตมีโทษะเปนเครื่องประพฤติเปนปะกะติของตัว

คนที่มีจิตร์มักลืมหลงสะติไม่มั่นคงพูดจาก็มักพลั้งพลาดถูกบ้างผิดบ้าง จัดเปนโมหะจะริตมีโมหะเปนเครื่องประพฤติเปนปะกะติของตัว

คนที่มีสันดานมักเชื่อคนง่าย ๆ ในถ้อยคำวาจาที่กล่าวดีแลชั่วเปนบุญแลเปนบาปเปนต้น จัดเปนศรัทธาจะริตมีศรัทธาเปนเครื่องประพฤติเปนปะกะติของตัว

คนที่มีบัญญาเฉียบแหลมว่องไว ได้ยินได้พังสิ่งใดมักจำได้แลรู้แจ้งแทงตลอดไปได้โดยเร็ว จัดเปนพุทธจะริตมีความรู้เปนเครื่องประพฤติเปนปะกะติของตัว

คนที่มีสันดานมักคิดตรึกตรองไป ไม่ใคร่จะแน่ลงได้ ไม่ใคร่จะรู้แจ้งแทงตลอดไปได้ จัดเปนวิตกจะริตมีวิตกเปนเครื่องประพฤติเปนปะกะติของตัว

ก็คนที่เปนราคะจะริตนั้น ควรเจริญกรรมฐาน ๑๑ ประการ คืออะสุภ ๑๐ กายะคะตาสะติ ๑ เพราะกรรมฐานเหล่านี้เปนที่สะบายของคนที่เปนราคะจะริตนั้น

คนที่เปนโทษะจะริตนั้น ควรเจริญกรรมฐาน ๙ ประการ คือวรรณะกะสิณ ๔ กับพรหมวิหาร ๔ วรรณะกะสิน ๔ นั้น คือนิละกะสิณ ปิตะกะสิณ โลหิตะกะสิณ โอทาตะกะสิณ พรหมวิหาร ๔ นั้น คือเมตตา กะรุณา มุทิตา อุเบกขา เพราะกรรมฐาน ๙ เหล่านี้ เปนที่สะบายของคนที่เปนโทษะจะริตนั้น

คนที่เปนโมหะจะริต กับคนที่เปนวิตกจะริตนั้น ควรเจริญอาณาปาณะสะติ เพราะอาณาปาณะสะติกรรมฐานนี้ เปนที่สะบายของคนที่เปนโมหะจะริตแลคนที่เปนวิตกจะริตนั้น

คนที่เปนศรัทธาจะริตนั้น ควรเจริญอะนุสสะติ ๖ คือพุทธานุสสะติ ธัมมานุสสะติ สังฆานุสสะติ สีลานุสสะติ จาคานุสสะติ เทวะตานุสสะติ เพราะอะนุสสะติ ๖ เหล่านี้ เปนที่สะบายของคนที่เปนศรัทธาจะริตนั้น

คนที่เปนพุทธจะริตนั้น ควรเจริญกรรมฐาน ๔ คือมะระณานุสสะติ อุปะสะมานุสสะติ อาหาเรปะฏิกูละสัญญา จะตุธาตุวะวัตถานะ เพราะกรรมฐาน ๔ เหล่านี้ เปนที่สะบายของคนที่เปนพุทธจะริตนั้น

กรรมฐาน ๙ คืออะรูปกรรมฐาน ๔ ภูตะกะสิณ ๔ คือปะถะวี อาโป เตโช วาโย เหล่านี้ เปนที่สะบายแห่งจะริตทั้งสิ้น แต่อะรูปกรรมฐานทั้ง ๔ นั้นกุลบุตร์ไม่ควรจะเจริญก่อน พึงเจริญกรรมฐานอื่น ๆ เสียก่อน เมื่อได้กรรมฐานอื่น ๆ อย่างใดอย่างหนึ่งเปนพื้นเสียก่อนแล้ว จึงควรเจริญอะรูปกรรมฐานนั้นได้ต่อภายหลัง

ก็แลในกรรมฐาน ๔๐ ประการ มีนิมิตร์ ๓ อย่าง มีภาวะนา ๓ อย่าง นิมิตร์ ๓ อย่างนั้น คือปะริกรรมนิมิตร์ ๑ อุคคะหะนิมิตร์ ๑ ปะฏิภาคะนิมิตร์ ๑ ปะริกรรมนิมิตร์ แลอุคคะหะ

นิมิตร์ ๒ อย่างนี้ ได้ทั่วไปในกรรมฐานทั้งสิ้น ปะฏิภาคะนิมิตร์นั้นเฉภาะได้ในกรรมฐาน ๒๒ ประการ คือกะสิณ ๑๐ อะสุภ ๑๐ กายะคะตาสะติ ๑ อาณาปาณะสะติ ๑ เหล่านี้เท่านั้น

ภาวะนา ๓ นั้น คือปะริกรรมภาวะนา ๑ อุปะจาระภาวะนา ๑ อัปปะนาภาวะนา ๑ ปะริกรรมภาวะนานั้น ได้ทั่วไปในกรรมฐานทั้งสิ้น ก็อุปะจาระภาวะนานั้นได้ในกรรมฐาน ๑๐ ประการ คือ พุทธานุสสะติ ธัมมานุสสะติ สังฆานุสสะติ สีลานุสสะติ จาคานุสสะติ เทวะตานุสสะติ อุปะสะมานุสสะติ มะระณัสสะติ อาหาเรปะฏิกูละสัญญา จะตุธาตุวะวัตถานะ เหล่านี้ย่อมให้ได้สำเร็จแต่เพียงอุปะจาระภาวะนาเท่านั้น ไม่ถึงอัปปะนาภาวะนา เพราะเปนกรรมฐานสุขุมละเอียดยิ่งนักไม่ปรากฏชัดได้ อันจิตร์แลเจตะสิกไม่แอบแนบติดสะนิทตั้งอยู่ได้นานจึงเปนแต่อุปะจาระภาวะนาเท่านั้น ก็อัปปะนาภาวะนานั้นได้ในกรรมฐาน ๓๐ คือ กะสิณ ๑๐ อะสุภ ๑๐ อาณาปาณะสะติ ๑ กายะคะตาสะติ ๑ พรหมวิหาร ๔ อะรูป ๔ เหล่านี้ย่อมให้ได้สำเร็จตลอดถึงอัปปะนาภาวะนา เพราะกรรมฐานเหล่านั้นเปนอารมณ์หยาบปรากฏชัด อันจิตร์แลเจตะสิกแอบแนบติดสะนิทตั้งอยู่ได้นานจึงเปนอัปปะนาภาวะนา แต่รูปะฌาน แลอะรูปะฌานนี้เปนตัวอัปปะนาภาวะนาอยู่แล้ว

ก็กรรมฐาน ๓๐ ซึ่งให้สำเร็จอัปปะนาภาวะนานั้นจะได้มีอานุภาพเสมอกันก็หามิได้ อะสุภ๑๐ กับกายะคะตาสะติ ๑ สิบเอ็ดประการนี้ มีอานุภาพให้ได้แต่เพียงรูปาพะจะระปะฐะมะฌานอย่างเดียวเท่านั้น

พรหมวิหาร ๓ คือเมตตา กะรุณา มุทิตา เหล่านี้มีอานุภาพให้ได้รูปาพะจะระฌาน ตั้งแต่ปะฐะมะฌานขึ้นไปจนถึงจะตุตถะฌาน

อุเปกขาพรหมวิหารที่ ๔ นั้น มีอานุภาพให้ได้แต่เพียงปัญจะมะรูปาพะจะระฌานอย่างเดียว

อะรูปกรรมฐาน ๔ มีอานุภาพเฉภาะให้ได้แต่อะรูปะฌานอย่างเดียว

นับกรรมฐานอันให้สำเร็จรูปาพะจะระฌาน ๒๖ แลให้สำเร็จอะรูปาพะจะระฌาน ๔ จึงรวมเปนกรรมฐานอันให้สำเร็จอัปปะนาภาวะนา ๓๐ ด้วยประการะฉะนี้

◎ ลำดับนี้จะแสดงวิธีที่จะภาวะนาในกรรมฐาน ๗ หมวดแตกออกเปน ๔๐ ประการนั้นให้พิสดาร

จะวินิจฉัยในปะถะวีกะสิณก่อน กุลบุตร์ผู้มีศรัทธาปราดถนาจะเจริญกรรมฐานอันชื่อว่าปะถะวีกะสิณนั้น พึงตัดปะลิโพธกังวลห่วงใยน้อยใหญ่เสียให้สิ้น แล้วไปยังที่เงียบสงัดเพ่งพิจาระณา ดินที่ตนตกแต่งเปนดวงกะสิณเปนอารมณ์ฤๅ ๆ จะ

เพ่งพิจาระณาดินที่แผ่นดินแลดินที่ลานเข้าเปนต้นเปนอารมณ์ก็ตาม
เมื่อจะพิจาระณาดินที่มิได้ตกแต่งเปนดวงกะสิณนั้น พึงกำหนด
ให้มีที่สุดโดยกลมเท่าตะแกรงกว้างคืบ ๔ นิ้วเปนอย่างใหญ่ เท่า
ขอบปากขันเปนอย่างเล็ก อย่ากำหนดให้ใหญ่ให้เล็กไปกว่านั้น
แล้วพึงทำปะริกรรมนึกว่า “ปะถะวี ๆ ดิน ๆ” ดังนี้ร่ำไปอย่าหยุด
ถ้ามีวาสนาบาระมีเคยได้สั่งสมอบรมมาแต่ชาติก่อน ๆ แล้วก็
อาจได้สำเร็จฌาน ถ้าหาวาสนาบาระมีมิได้ยากที่จะได้สำเร็จ
ฌานด้วยเพ่งแผ่นดินอย่างว่ามานี้ จะต้องทำเปนดวงกะสิณ เมื่อ
จะทำเปนดวงกะสิณนั้น พึงหาดินที่มีสีแดงดังแสงพระอาทิตย์
เมื่อแรกอุทัยขึ้นมาทำ แลเมื่อจะทำนั้นอย่าทำในที่คนสัญจร
ไปมาพึงทำในที่สงัดเปนที่ลับที่กำบัง แลดวงกะสิณจะทำให้
เปนของตั้งอยู่ที่เดียวก็ตามจะทำให้เปนของยกไปได้ก็ตาม แล
ดินที่จะทำเปนดวงกะสิณนั้น พึงชำระให้บริสุทธิ์ ทำให้เปน
วงกลมกว้างคืบ ๔ นิ้ว ขัดให้ราบเสมอดังน่ากลองแล้วพึงบัด
กวาดที่นั้น ให้เตียนสอาดปราศจากอยากเยื่อเซื่อฝอย แล้ว
พึงอาบน้ำชำระกายให้หมดเหงื่อไคร เมื่อจะนั่งภาวะนานั้นพึงนั่ง
บนตั่งที่มีเท้าสูงคืบ ๔ นิ้ว นั่งให้ไกลดวงกะสิณออกไปประมาณ

สองสอกคืบ อาการที่นั่งนั้นให้นั่งขัดสะมาธิ เท้าขวาทับเท้าซ้าย มือขวาทับมือซ้าย ตั้งกายให้ตรงผินหน้าไปข้างดวงกะสิณ แล้วพึงพิจารณาโทษของกามะคุณต่าง ๆ แลตั้งจิตร์ให้ยินดีในฌานะธรรม อันเปนอุบายที่จะยกตนออกจากกามะคุณแลจะล่วงเสียซึ่งกองทุกข์ทั้งสิ้น แลพึงระฦกคิดไปในคุณของพระพุทธ์ พระธรรม พระสงฆ์ ยังปรีดาปราโมทย์ให้เกิดขึ้นแล้ว พึงทำจิตร์ให้เคารพรักใคร่ในพิธีทางปะฏิบัติให้มั่นว่า "ปะฏิบัติดังนี้ได้ชื่อว่าเนกขัมมะปะฏิบัติ พระอะริยะทั้งหลายมีพระพุทธะเจ้าเปนต้น จะได้ละได้เว้นเสียหามิได้ แต่ล้วนปะฏิบัติดังนี้ทุก ๆ พระองค์" ครั้นแล้วพึงตั้งจิตร์ว่า "เราจะได้เสวยสุขอันเกิดแต่วิเวก ด้วยปะฏิบัติอันนี้โดยแท้" ยังอุสาหะให้เกิดขึ้นแล้ว จึงลืมจักษุขึ้นดูดวงกะสิณเมื่อลืมจักษุขึ้นนั้นอย่าลืมขึ้นให้กว้างนักจะลำบากจักษุ อนึ่งมณฑลแห่งดวงกะสิณจะปรากฦแจ้งนัก ครั้นลืมจักษุขึ้นน้อยนักมณฑลแห่งดวงกะสิณก็จะไม่ปรากฦแจ้ง จิตร์ที่จะถือเอากะสิณนิมิตร์เปนอารมณ์นั้นก็จะย่อหย่อนท้อถอยเกียจคร้านไป เหตุฉะนี้จึงต้องลืมจักษุด้วยอาการอันเสมอ เหมือนอย่างบุคคลอันส่องกระจกดูเงาหน้าของตนที่ปรากฦในพื้นกระจกฉะนั้น

อนึ่งเมื่อแลดูดวงกะสิณนั้นอย่าพิจาระณาสี พึงกำหนดว่า "สิ่งนี้เปนดิน"เท่านั้น แต่สีดินนั้นจะละเสียก็มิได้ เพราะว่าสีกับดวงกะสิณนั้นเปนอันเดียวกัน ดดวงกะสิณก็เปนอันดสีอย่ด้วย เหตุฉะนี้พึงรวมดวงกะสิณกับสีนั้นเข้าด้วยกัน แลดูดวงกะสิณและสีนั้นให้พร้อมกัน กำหนดว่าสิ่งนี้เปนดินแล้ว จึงปะริกรรมนึกว่า"ปะถะวี ๆ ดิน ๆ" ดังนี้ร่ำไปร้อยครั้งพันครั้ง เมื่อกระทำปะริกรรมว่า " ปะถะวี ๆ " นั้นอย่าลืมจักษุเปนนิตย์ ลืมดูอยู่น่อยหนึ่งแล้วพึงหลับลงเสียหลับลงสักน่อยหนึ่งแล้วพึงลืมขึ้นดูอิกเล่า พึงปะฏิบัติดังนี้ไปกว่าจะได้อุคคะหะนิมิตร์ ก็แลกะสิณนิมิตร์อันเปนอารมณ์เปนที่ตั้งแห่งจิตร์ ในกาลเมื่อทำปะริกรรมชื่อว่าปะริกรรมนิมิตร์ กิริยาที่ทำปะริกรรมว่า"ปะถะวี ๆ" นั้นชื่อว่าปะริกรรมภาวะนา เมื่อตั้งจิตร์ในกะสิณนิมิตร์กระทำปะริกรรมว่า " ปะถะวี ๆ " นั้น ถ้ากะสิณนิมิตร์มาปรากฏในมะโนทวาร หลับจักษุลงกะสิณนิมิตร์ก็ปรากฏอยู่อย่างนั้นในมะโนทวารดังลืมจักษุ แล้วณะกาละใดชื่อว่าได้อุคคะหะนิมิตร์ณะกาละนั้น เมื่อได้อุคคะหะนิมิตร์แล้วพึงตั้งจิตร์ไว้ในอุคคะหะนิมิตร์นั้นกำหนดให้ยิ่งโดยวิเศษขึ้นไป เมื่อปะฏิบัติอยู่ดังนี้ก็จะข่มนิวะระณะธรรมเสียได้โดยลำดับ ๆ กิเลสก็จะสงบรำงับจากสันดาน สะมาธิก็จะกล้าหาญเปนอุปะจาระสะมาธิ ปะฏิภาคะ

นิมิตร์ก็จะเกิดปรากฏขึ้น อุคคะหะนิมิตร์กับปะฏิภาคะนิมิตร์นั้
ต่างกัน อุคคะหะนิมิตร์นั้นยังประกอปด้วยกะสิณะโทษ คือยัง
ปรากฏเปนสีดินอยู่อย่างนั้น ปะฏิภาคะนิมิตร์นั้น ปรากฏบริสุทธิ์
งามกว่าอคคะหะนิมิตร์ดังแว่นกระจกที่บคคลถอดออกจากฝักออก
จากถุงฉะนั้น จำเดิมแต่ปะฏิภาคะนิมิตร์เกิดขึ้นแล้ว นิวะระณะ
ธรรมทั้งสิ้นก็ระงับไปจิตร์นั้นก็ได้ชื่อว่าตั้งมั่นเปนอุปะจาระสะมาธิ
สำเหร็จกิตย์เปนกามาพะจรสะมาธิภาวะนา เมื่อได้อุปะจาระ
สะมาธิแล้ว ถ้าพากเพียรพยายามต่อขึ้นไปไม่หยุดหย่อน ก็จะได้
สำเร็จอัปปะนาสะมาธิซึ่งเปนตัวฌานส่วนรูปาพะจร แลเมื่อกระทำ
เพียรจนบรรลุถึงอัปปะนาฌาน เกิดขึ้นในสันดานแล้ว ก็พึง
กำหนดไว้ว่า “ เราประพฤติอิริยาบถอย่างนี้ ๆ อยู่ในเสนาสะนะ
อย่างนี้ ๆ โภชะนาหารอันเปนที่สบายอย่างนี้ ๆ จึงได้สำเร็จฌาน ”
โยคาพะจรกุลบุตร์ที่ได้ฌานสะมาบัติด้วยวิธีดังว่ามานี้นั้น ซึ่ง
ให้กำหนดอิริยาบถ แลเสนาสะนะ แลอาหารไว้นี้เพื่อจะได้สืบต่อ
เมื่อภายน่า เกลือกจะมีความประมาทฌานเสื่อมไป เมื่อจะ
เจริญสืบต่อไปใหม่นั้น จะได้ประพฤติอิริยาบถแลเสพย์เสนา
สะนะแลโภชะนาหารเหมือนอย่างแต่ก่อน ฌานที่เสื่อมไปแล้ว
นั้นก็จะได้เกิดขึ้นได้ บริบูรณ์ในสันดานอีก ครั้นเมื่อโยคา
พะจรเจ้าได้สำเร็จปะฐะมะฌานแล้ว ก็พึงปะฏิบัติในปะฐะมะ
ฌานนั้นให้ชำนาญคล่องแคล่วด้วยดีก่อนแล้ว จึงจะเจริญทุติ

ยะฌานสืบต่อไปได้ ก็ปะฐะมะฌานนั้นจะชำนาญคล่องแคล่ว
ด้วยดี ก็ต้องประกอบด้วยวะสีทั้ง ๕ คืออาวัชชะนะวะสี ๑ สะมา
บัชชะนะวะสี ๑ อะธิฏฐานะวะสี ๑ วุฏฐานะวะสี ๑ ปัจจะเวก
ขะณะวะสี ๑ รวมเปน ๕ อาวัชชะนะวะสี คือชำนาญคล่อง
แคล่วในการนึก ถ้าปราถนาจะนึกองค์ฌานที่ตนได้ ก็อาจนึกได้
โดยเร็วพลันมิได้เนิ่นช้า ไปจนถึงเบื้องน่าแต่ชะวะนะจิตร์ที่ครบ ๙/๕
ตกลงยังภะวังคะจิตร์ ๒/๓ ขะณะ สะมาบัชชะนะวะสีนั้น คือ
ชำนาญคล่องแคล่วในการที่จะเข้าฌาน อาจเข้าฌานได้ในลำดับ
อาวัชชะนะจิตร์อันพิจาระณาซึ่งอารมณ์ คือปะฏิภาคะนิมิตร์มิได้
เนิ่นช้า ๗ อะธิฏฐานะวะสีนั้นคือชำนาญคล่องแคล่วในการที่จะ
รักษาไว้ มิให้ฌานะจิตร์นั้นตกภะวังค์ตั้งฌานะจิตร์ไว้ได้ตาม
กำหนด ปราถนาจะตั้งไว้เท่าใดก็ตั้งไว้ได้เท่านั้น ๆ วุฏฐา
นะวะสีนั้น คือชำนาญคล่องแคล่วในการที่จะออกจากฌานกำหนด
ไว้ว่าเวลานั้น ๆ จะออกก็ออกได้ ตามกำหนดไม่คลาดเวลาที่
กำหนดไว้ ๆ ปัจจะเวกขะณะวะสีนั้น คือชำนาญคล่องแคล่ว
ในการที่จะพิจาระณา ปราถนาจะพิจาระณาองค์ฌานที่ตนได้ ก็
อาจพิจาระณาได้โดยเร็วมิได้เนิ่นช้า มีนัยดังกล่าวมาในอาวัชชะ
นะวะสีนั้น ๗ เมื่อพระโยคาพะจรเจ้าอันได้สำเร็จปะฐะมะฌาน

ชำนิชำนาญเปนอันดีด้วยวะสีทั้ง ๕ ดังว่ามานี้แล้ว จึงจะสามารถเจริญทุติยะฌานต่อขึ้นไปได้ ถ้าไม่ชำนาญในปะฐะมะฌานก่อนแล้ว จะเจริญทุติยะฌานต่อขึ้นไป ก็จะเสื่อมเสียจากปะฐะมะฌาน แลทุติยะฌานทั้ง ๒ ฝ่าย เพราะอาศรัยเหตุฉะนี้จึงห้ามไว้ว่า “ถ้ายังไม่ชำนาญในปะฐะมะฌานแล้ว อย่าพึงเจริญทุติยะฌานก่อน ต่อเมื่อชำนิชำนาญคล่องแคล่วในปะฐะมะฌานด้วยวะสี ๕ ประการแล้ว จึงควรจะเจริญทุติยะฌานสืบต่อขึ้นไปได้ เมื่อชำนาญในทุติยะฌานแล้ว จึงเจริญตะติยะฌานจะตุตถะฌาน ปัญจะมะฌานสืบต่อไป ๆ ขึ้นไปได้โดยลำดับดังกล่าวมาแล้วนั้น แลปะฐะมะฌานนั้นมีองค์ ๕ คือวิตก ความตรึกคิดมีลักษะณะยกจิตร์ขึ้นสู่อารมณ์เปนองค์ที่หนึ่ง คือวิจาร ความพิจาระณามีลักษะณะอันตรองซึ่งอารมณ์เปนองค์ที่สอง คือปีติ เจตะสิกอันยังกายแลจิตร์ให้ อิ่ม / เต็ม มีประเภท ๕ คือขุททะกาปีติ กายแลจิตร์อิ่มจนขนพองชูชันทำน้ำเนตร์ให้ไหล ๑ ขะณิกาปีติ กายแลจิตร์อิ่มมีแสงสว่างดังแสงฟ้าแลบปรากฏในจักษุ ๑ โอกันติกาปีติ กายแลจิตร์อิ่มปรากฏดังคลื่นแลละลอกให้ไหวให้สั่นไป ๑ อุเภงคาปีติ กายแลจิตร์อิ่มให้กายเบาเลื่อนลอยไปได้ ๑ ผะระณาปีติ กายแลจิตร์อิ่มให้เย็นสะบายแผ่ทราบสร้านไปทั่วกาย ๑ ปีติมีประเภท ๕ ดังนี้ รวมเข้าเปนองค์หนึ่งจัดเปนองค์ที่ ๓ คือสุข อันเปนไป

ในกายแลจิตร์ ๑ จัดเปนองค์ที่ ๔ คือเอกัคคะตา ความเปน
จิตร์มีอารมณ์เปนอันเดียวไม่ฟุ้งสร้าน ๑ จัดเปนองค์ครบ ๕
ทุติยะฌานนั้นมีองค์ ๓ คือ ปีติ ๑ สุข ๑ เอกัคคะตา ๑
ตะติยะฌานมีองค์ ๒ คือ สุข ๑ เอกัคคะตา ๑ จะตุตถะฌาน
มีองค์ ๒ คือ เอกัคคะตา ๑ อุเบกขา ๑ อันนี้จัดโดยจตุกะนัย

◎ ถ้าจัดโดยปัญจะกะนัย ปะฐะมะฌานมีองค์ ๕ คือ
วิตก วิจาร ปีติ สุข เอกัคคะตา เหมือนกัน ทุติยะฌานมีองค์ ๔
คือวิจาร ปีติ สุข เอกัคคะตา ตะติยะฌานมีองค์ ๓ คือปีติ สุข
เอกัคคะตา จะตุตถะฌานมีองค์ ๒ คือสุข เอกัคคะตา ปัญจะมะ
ฌานมีองค์ ๒ คือเอกัคคะตา อุเบกขา

กุลบุตร์ผู้จะเจริญกะสิณนั้น อาจได้สำเร็จฌานสะมาบัติ
โดยจะตุกะนัยปัญจะกะนัยดังพรรณามานี้ วินิจฉัยในปะถะวี
กะสิณยุติแต่เท่านี้

◎ จักวินิจฉัยในอาโปกะสิณต่อไป โยคาพะจรกุลบุตร์
ผู้มีศรัทธาปราดถนาจะเจริญอาโปกะสิณนั้น ถ้าเปนผู้มีวาสนา
บาระมีเคยได้สั่งสมอาโปกะสิณมาแต่ชาติก่อน ๆ บ้างแล้วถึงจะ
มิได้ตกแต่งกะสิณเลย แต่เพ่งแลดูน้ำในที่ใดที่หนึ่งเปนต้นว่า
น้ำในสระในบ่อก็อาจได้สำเร็จอุคคะหะนิมิตร์แลปะฏิภาคะนิมิตร์
โดยง่าย ถ้ากุลบุตร์อันหาวาสนาบาระมีมิได้ ไม่เคยได้
สั่งสมอาโปกะสิณมาแต่ชาติก่อน ๆ บ้างแล้ว พึงจะได้เจริญ

ในบัดยุบันชาตินี้ น้ำสีดำแดงขาวเหลือง อย่าเอามาทำเปนอาโปกะสิณ เอาน้ำฝนที่บริสุทธิ์ "ถ้าไม่ได้น้ำฝนอย่างนั้น" ดังนั้นก็ใช้ได้ ให้เต็มเสมอขอบปากอย่าให้บกพร่องแล้วยกไปตั้งไว้ในที่ลับกำบัง และตั้งม้า ๔ เหลี่ยมเท้าสูงคืบ ๔ นิ้ว ที่กล่าวมาแล้วในปะถะวีกะสิณนั้นเถิด ให้ห่างกะสิณออกมา ๒ สอกคืบ อาโปธาตุแล้ว อย่าหยุด ไม่หย่อนแล้ว เลอัปปะนาฌานโดยลำดับ ๆ ปรากฏดุจไหว ๆ กระเพื่อม ๆ อยู่ เจือไปด้วยเปือกตมแลฟอง ๆ ปะฏิภาคะนิมิตร์นั้น แก้วมะณีที่ตั้งอยู่ในอากาศ เมื่อปะฏิภาคะนิมิตร์เกิดแล้ว นิมิตร์นั้นเปนอารมณ์

ก็พึงทำอาโปกะสิณเด้วยน้ำที่ใสบริสุทธิ์ อย่างนี้ ไม่บริสุทธิ์เปนกะสิณะโทษ พึงเอาผ้าขาวซึงออกในที่แจ้งรอง ในเวลาเมื่อฝนตกมาทำเปนอาโปกะสิณ ได้น้ำอย่างอื่นแต่ใสบรริสุทธิ์เหมือน แล้วนำมาใส่ในภาชะนะมีบาตร์ฤๅขันเปนต้น กระทำพิธีทั้งปวงตามนัย แล้วพึงนั่งบนม้าขัดสะมาธิ ตั้งจิตร์กำหนดว่าสิ่งนี้คือ พึงทำปะริกรรมว่า "อาโป ๆ น้ำ ๆ" ดังนี้ร่ำไป ถ้าพากเพียรพยายามกระทำปะริกรรมอยู่ดังนี้ไม่หยุด ก็จะได้สำเร็จอุคคะหะนิมิตร์แลปะฏิภาคะนิมิตร์ ก็อุคคะหะนิมิตร์ในอาโปกะสิณนี้ ถ้าน้ำนั้นกอบด้วยกะสิณะโทษ ปราศจากกะสิณะโทษปรากฏดังกาบข้าวตาล มิดังนั้นดุจมณฑลแว่นแก้วมะณี โยคาพะจรกุลบุตร์ทำปะฏิภาคะ ปะริกรรมไปว่า "อาโป ๆ น้ำ ๆ" ดังนี้

ก็จะถึงจะตุกะฌานปัญจะกะฌานตามลำดับมา โดยนัยที่แสดงแล้วในปะถะวีกะสิณนั้น วินิจฉัยในอาโปกะสิณยุติแต่เท่านี้

๑ จักวินิจฉัยในเตโชกะสิณต่อไป โยคาพะจรกุลบุตร์ผู้มีศรัทธาปราดถนาจะเจริญเตโชกะสิณนั้น ถ้าเปนผู้มีวาสนาบาระมีเคยได้เจริญเตโชกะสิณมาแต่ชาติก่อน ๆ แล้ว ถึงจะมิได้กระทำดวงกะสิณเลย จะแลดูแต่เปลวเพลิงในที่ใดที่หนึ่ง เปนต้นว่า เปลวเพลิงประทีปฤๅเปลวเพลิงในเตาฤๅเปลวเพลิงอันไหม้ป่า ก็อาจสำเร็จอุคคะหะนิมิตร์แลปะฏิภาคะนิมิตร์ได้โดยง่าย ถ้าเปนผู้ไม่เคยได้บำเพ็ญมาแต่ชาติก่อน ๆ แล้วพึงจะได้เจริญในปัตยุบันชาตินี้ต้องกระทำเตโชกะสิณ เมื่อจะทำนั้นต้องหาไม้แก่นที่สนิทมาตากไว้ให้แห้งบั่นออกไว้เปนท่อน ๆ แล้วจึงนำไปยังภายใต้ต้นไม้ฤๅประเทศใดประเทศหนึ่งเปนประเทศอันสมควร แล้วจึงทำฟืนนั้นให้เปนกอง ๆ มีอาการดังจะระบมบาตร์ จุดเพลิงเข้าให้รุ่งเรืองแล้ว จึงเอาเสื่อลำแพนฤๅท่อนหนังฤๅท่อนผ้า มาเจาะให้เปนช่องกลมกว้างประมาณคืบ ๔ นิ้วแล้วเอาขึงออกไว้ตรงหน้า นั่งตามพิธีที่กล่าวแล้วในปะถะวีกะสิณนั้น แล้วกำหนดพิจาระณาแลดูด้วยจักษุ โดยอาการอันเสมอเหมือนอย่างพิจาระณาในปะถะวีกะสิณนั้น แลตั้งจิตร์กำหนดว่าอันนี้เตโชธาตุ แล้วจึงปะริกรรมว่า “เตโช ๆ ไฟ ๆ ” ดังนี้ร่ำไปกว่าจะสำเร็จอุคคะหะนิมิตร์แลปะฏิภาคะนิมิตร์ อุคคะหะนิมิตร์

ในเตโชกะสิณนี้ปรากฏดุจเปลวเพลิงลุกอยู่ไม่เสมอไหว ๆ ไป ถ้าโยคาพะจรกุลบุตร์มิได้ทำกะสิณพิจาระณา เพลิงในเตาเปน ต้น นั้น กาลเมื่ออุคคะหะนิมิตร์เกิดขึ้นกะสิณะโทษก็จะปรากฏ คือจะเห็นท่อนฟืนที่ไฟติดอยู่ฤๅกองถ่านฤๅเท่าฤๅควัน ปะฏิภาคะนิมิตร์มิได้หวั่นไหวปรากฏแก่โยคาพะจรกุลบุตร์นั้น ดุจท่อนผ้ากำพลแดงอันประดิษฐานอยู่ณะอากาศ ถ้ามิดังนั้นเหมือนกาบขั้วตาลทองคำ เมื่อปะฏิภาคะนิมิตร์เกิดแล้วโยคาพะจรกุลบุตร์ก็จะได้สำเร็จจะตุกะฌานปัญจะกะฌานตามลำดับ เหมือนกับนัยที่กล่าวมาแล้วในปะถะวีกะสิณนั้น ฯ วินิจฉัยในเตโชกะสิณยุติแต่เท่านี้

๏ จักวินิจฉัยในวาโยกะสิณต่อไป โยคาพะจรกุลบุตร์ผู้มีศรัทธาปราดถนาจะเจริญวาโยกะสิณนั้น พึงถือเอาวาโยนิมิตร์เปนอารมณ์ อาการที่จะถือเอาวาโยนิมิตร์เปนอารมณ์ จะถือเอาด้วยสามารถได้เห็นฤๅถูกต้องก็ได้ อาการที่ถือเอาวาโยกะสิณด้วยสามารถได้เห็นนั้น คือเห็นลมพัดต้องยอดอ้อยฤๅยอดไม้ไผ่ฤๅยอดไม้ฤๅปลายผมไหว ๆ อยู่ด้วยลมอย่างใดอย่างหนึ่งเปนอารมณ์ ได้ชื่อว่าถือเอาวาโยกะสิณด้วยสามารถได้เห็น อาการที่ถือเอาวาโยกะสิณด้วยสามารถถูกต้องนั้น คือกำหนดลมที่พัดมาถูกต้องกายของตนเหตุดังนั้นโยคาพะจรกุลบุตร์ผู้จะเจริญวาโยกะสิณนั้น พึงเล็งแลดูซึ่งยอดอ้อยฤๅยอดไผ่ฤๅยอดไม้ฤๅปลายผม ที่ลมพัด

ต้องไหวอยู่อย่างใดอย่างหนึ่งแล้ว ก็พึงตั้งสะติไว้ว่า ลมพัด
ต้องในที่นี้ ๆ มิดังนั้นลมพัดเข้างาโดยช่องนาสิกฝ่ายซ้ายถูกต้อง
กายในที่ใด ก็พึงตั้งสะติไว้ในที่นั้นแล้วพึงประกอบ "วาโย ๆ
ลม ๆ" ดังนี้ ไปกว่าจะสำเร็จอุคคะหะนิมิตรแลปะฏิภาคะนิมิตร
อุคคะหะนิมิตรในวาโยกะสิณนั้นมิตรเกิดไหว ๆ ปรากฏดุจอย่างแห่ง
เข้าปายาสอันบุคคลพึงปลงลงจากเตา ๆ ปฏิภาคะนิมิตรนั้นสงบอยู่
เป็นอันดีมิได้หวั่นไหว เมื่ออุคคะหะนิมิตรแลปะฏิภาคะนิมิตร
เกิดแล้ว โยคาพะจรกุลบุตรนั้นก็จะได้สำเร็จฌาน ดุจกล่าว
แล้วในปะถะวีกะสิณนั้น วินิจฉัยในวาโยกะสิณยุติแต่เท่านี้

◎ จักวินิจฉัยในนีละกะสิณต่อไป โยคาพะจรกุลบุตรผู้มี
ศรัทธาปรารถนาจะเจริญนีละกะสิณนั้น พึงพิจารณานิมิตรุ ใน
สิเขียวเป็นอารมณ์ ถ้าโยคาพะจรกุลบุตรหมวาสนาบารมี
เคยได้เจริญนีละกะสิณมาแต่ชาติก่อน ๆ แล้ว จะเพ่งแลดูแต่
ดอกไม้สิเขียวฤๅผ้าเขียวเป็นต้น ก็อาจให้อุคคะหะนิมิตรแล
ปะฏิภาคะนิมิตรเกิดขึ้นได้ โยคาพะจรกุลบุตรที่เป็นผู้พึงจะได้
เจริญนีละกะสิณในปัตยุบันชาตินี้ จะเพ่งแลดูแต่ดอกไม้สิเขียว
เป็นต้นเช่นนั้น หาอาจให้อุคคะหะนิมิตรแลปะฏิภาคะนิมิตร
เกิดขึ้นได้ ไม่ต้องทำเป็นกองกะสิณก่อน เมื่อจะทำกองกะสิณนั้น

พึงเอาดอกไม้อย่างใดอย่างหนึ่ง ที่มีสีเขียวล้วนอย่างเดียว มาลำดับลงในผะอบฤๅฝากล่องให้เสมอขอบปาก อย่าให้เกษรแลก้านนั้นปรากฏ ให้เห็นแต่กลีบที่เขียวอยู่สิ่งเดียว ฤๅจะเอาผ้าเขียวมาม้วนเข้า ใส่ให้เต็มในผะอบฤๅฝากล่องเสมอขอบปาก ฤๅจะเอาผ้าเขียวขึงลงที่ขอบปากผะอบฤๅฝากล่องทำให้เสมอดังน่ากลองก็ได้ ฤๅจะเอาของที่เขียวเปนต้นว่า คราม มาทำเปนดวงกะสิณ เหมือนอย่างปะถะวีกะสิณนั้นก็ได้ เมื่อทำดวงกะสิณเสร็จแล้ว ก็พึงนั่งตามพิธีที่กล่าวมาแล้วในปะถะวีกะสิณนั้นเถิด ทำปะริกรรมว่า “นิลๆ เขียวๆ” ดังนี้ร่ำไป กว่าอุคคะหะนิมิตร์แลปะฏิภาคะนิมิตร์จะเกิดขึ้น อุคคะหะนิมิตร์ในนิละกะสิณนี้ มีกะสิณะโทษอันปรากฏ ถ้ากะสิณนั้นทำด้วยดอกไม้ก็เห็นเกษรแลก้านแลระหว่างกลีบนั้นปรากฏ ปะฏิภาคะนิมิตร์นั้น ปรากฏดุจกาบขั้วตาลแก้วมะณีที่ตั้งอยู่ในอากาศเมื่อปะฏิภาคะนิมิตร์เกิดแล้ว อุปะจาระฌานอัปปะนาฌานก็จะเกิดดังกล่าวแล้วในปะถะวีกะสิณนั้น วินิจฉัยในนิละกะสิณยุติแต่เท่านี้

◎ จักวินิจฉัยในปีตะกะสิณแลโลหิตะกะสิณแลโอทาตะกะสิณต่อไป ในปีตะกะสิณนั้นเพ่งดูสีเหลือง ปะริกรรมว่า “ปีตะกๆ เหลืองๆ” ดังนี้ โลหิตะกะสิณนั้นเพ่งดูสีแดง ปะริกรรมว่า “โลหิตะกๆ แดงๆ” ดังนี้ โอทาตะกะสิณ

นั้นเพ่งดูสีขาว ปะริกรรมว่า " โอทาตๆ ขาวๆ " ดังนี้ ลักษะณะวิธีที่จะทำดวงกะสิณ ในกะสิณทั้ง ๓ นี้อย่างเดียวกันกับนิละกะสิณนั้น ลักษะณะอุคคะหะนิมิตร์แลปะฏิภาคะนิมิตร์นั้น ก็ปรากฏเหมือนกันกับนิละกะสิณนั้น ต่างกันแต่สีอย่างเดียวเท่านั้น

ในอาโลกะกะสิณนั้นเพ่งแลดูแสงสว่างเปนอารมณ์ ถ้าโยคาพะจรกุลบุตร์ผู้มีวาสนาบาระมี เคยได้เจริญอาโลกะกะสิณมาแต่ชาติก่อน ๆ แล้ว จะเพ่งดูแต่แสงพระจันทร์ฤาแสงพระอาทิตย์ฤาแสงไฟอันส่องเข้ามาตามช่องฝา ฤาช่องน่าต่างเปนต้น ที่ปรากฏเปนวงกลมอยู่ที่ฝาแลพื้นนั้น ก็สามารถจะได้สำเร็จอุคคะหะนิมิตร์แลปะฏิภาคะนิมิตร์โดยง่าย โยคาพะจรกุลบุตร์พึงแรกเรียนต้องหาหม้อมาเจาะให้เปนช่องกลมประมาณคืบ ๔ นิ้ว เอาประทีปตามไว้ข้างในปิดปากหม้อเสียให้ดี ผินช่องหม้อนั้นไปข้างฝาแสงสว่างที่ออกมาโดยช่องนั้น ก็จะปรากฏเปนวงกลมอยู่ที่ริมฝาแลพื้นนั่งตามวิธีที่กล่าวแล้วในปะถะวีกะสิณนั้น แล้วเพ่งมองดูดวงวงกลมที่ปรากฏในริมฝานั้นเปนอารมณ์ ปะริกรรมว่า " อาโลโก ๆ แสงสว่าง ๆ " ดังนี้ไปกว่าจะได้สำเร็จอุคคะหะนิมิตร์แลปะฏิภาคนิมิตร์ อุคคะหะนิมิตร์ในอาโลกะกะสิณนี้ ปรากฏดุจดวงกลมอันปรากฏในฝานั้นแลพื้นแผ่นดิน

ปะฏิภาคะนิมิตร์นั้นผ่องใสเปนแท่งหนาทึบ ปรากฏดังกองแห่งแสงสว่าง วินิจฉัยในอาโลกะกะสิณยุติแต่เท่านี้

ในอากาศกะสิณนั้นเพ่งอากาศว่างเปล่าเปนอารมณ์ ถ้าโยคาพะจรกุลบุตร์ผู้มีวาสนาบารมีเคยได้เจริญอากาศกะสิณมาแต่ชาติก่อน ๆ แล้ว จะเพ่งเลดูแต่ช่องฝาฤาช่องดาลฤาช่องน่าต่างเปนต้น ก็อาจได้สำเร็จอุคคะหะนิมิตร์และปะฏิภาคะนิมิตร์ได้ ถ้าเปนผู้หาวาสนาบารมีมิได้ ต้องทำเปนดวงกะสิณสำหรับจะได้เปนที่ตั้งแห่งจิตร์ เมื่อจะทำดวงกะสิณนั้นพึงตัดช่องฝาทำให้เปนวงกลมกว้างคืบ ๔ นิ้ว ฤาเอาท่อนหนังฤาแผ่นสังกะสีมาเจาะทำให้เปนวงกลมกว้างคืบ ๔ นิ้วแล้วเอามาชูงไว้ที่ตรงหน้า ทำวิธีทั้งปวงดังกล่าวแล้วในปะถะวีกะสิณนั้น แล้วตั้งจิตร์กำหนดในช่องนั้น ทำปะริกรรมว่า “อากาโส ๆ” ดังนี้ร่ำไปก่อว่าจะได้อุคคะหะนิมิตร์และปะฏิภาคะนิมิตร์ อุคคะหะนิมิตร์ในอากาศกะสิณนี้ ที่สุดแห่งช่องฝาเปนต้น ที่โยคาพะจรกุลบุตรกระทำนั้นปรากฏอยู่ ปะฏิภาคะนิมิตร์นั้นปรากฏแต่อากาศเปล่าที่สุดแห่งช่องฝาเปนต้นนั้นมิได้ปรากฏ ปรากฏเปนอากาศกลมอยู่เท่ากันกับวงกะสิณนั้น แต่ว่ามีวิเศษที่แผ่ออกได้ เมื่อยังเปนอุคคะหะนิมิตร์อยู่นั้นแผ่ออกมิได้ ต่อเปนปะฏิภาคะนิมิตร์แล้วจึงแผ่ออกได้ วินิจฉัยในอากาศกะสิณยุติแต่เท่านี้

วิธีจะตั้งเตียงตั้งม้าแลนั่งบันลังก์สะมาธิหลับตาลืมตา พิจารณาโทษแห่งกามะคุณ แลอานิสงส์แห่งฌานแลระลึกถึงคุณพระรัตนะตรัยเปนต้นในกะสิณทั้ง ๙ ตั้งต้นแต่อาโปกะสิณไปฉนถึงอากาสกะสิณนี้ ให้พึงกระทำวิธีเหมือนที่กล่าวแล้วในปะถะวีกะสิณนั้นเถิด ฯ

วินีจฉัยในกะสิณ ๑๐ จบแต่เท่านี้

๑ จักวินีจฉัยในอะสุภ ๑๐ ต่อไป โยคาพะจรผู้มีศรัทธาปรารถนาจะเจริญอุทธุมาตะกะอะสุภนั้น พึงไปสู่ที่พิจารณาอุทธุมาตะกะอะสุภนิมิตร์ เมื่อจะไปนั้นอย่าไปใต้ลมพึงไปข้างเหนือลม ถ้าทางข้างเหนือลมไปไม่ได้ ด้วยมีร้วแลหนามเปนต้นกันกำบังอยู่ฤาเปรอะเปื้อนเปนโคลนเลน ก็พึงเอาผ้าฤามือปิดจมูกเสียไปเถิด เมื่อไปถึงแล้ว อย่าเพ่อแลดูอะสุภนิมิตร์ก่อนพึงกำหนดทิศก่อน ยืนอยู่ในทิศใดเหนทรากอะสุภไม่ถนัด น้ำจิตร์ไม่ควรแก่ภาวะนากรรม พึงเว้นเสียอย่ายืนในทิศนั้น พึงไปยืนในทิศที่ได้เหนทรากอะสุภถนัด น้ำจิตร์จะได้ควรแก่กรรมฐาน อนึ่งอย่ายืนในที่ใต้ลมกลิ่นอะสุภจะเบียดเบียน อย่ายืนข้างเหนือลม หมู่อะมะนุษย์ที่สิงอยู่ในทรากอะสุภจะโกรธเคือง พึงหลีกเลี่ยงเสียสักหน่อย อนึ่งอย่ายืนให้ใกลนักใกล้นัก ยืนใกล้นักทรากอะสุภจะไม่ปรากฏแจ้ง ครั้นยืนใกล้นักจะไม่สะบายด้วยกลิ่นอะสุภแลปะฏิกูลด้วยทรากศพ ยืนชิดเท้าชิดศีษะนักจักมิ

ได้เห็นอะสุภสั้นทั้งกาย ชิดเท้านักชิดศีษะนัก สะบายเมื่อยืนอยู่ดังนี้แล้ว แลกอหญ้าเปนต้นที่ปรากฏแก่จักษุ ต่ำอย่างใด ๆ ก็ให้พึงกำหนดรู้อย่างนั้น ๆ อุททะมาตะกะอะสุภนิมิตร์โดยอาการ ๖ อย่าง กำหนดโดยสี ๑ โดยเพศ ๑ โดยสัณฐาน ๑ โดยทิศ ๑ โดยที่ตั้ง ๑ โดยปะริเฉท ๑ กำหนดโดยสีนั้น ของคนดำคนขาวเปนต้น ” กำหนดโดยเพศนั้น

เหตุดังนั้นจึงอย่ายืนให้ใกล้นักไกลนัก พึงยืนในที่ท่ามกลางตัวอะสุภอันเปนที่ ถ้าก้อนศิลาฤาจอมปลวกฤาต้นไม้ จะเล็กใหญ่ดำขาวยาวสั้นสูง แล้วต่อไปพึงกำหนด คือให้กำหนดว่า “ ทราอะสุภนี้เปนร่างกาย

“ ทราอะสุภนี้เปนร่างกายของคนที่ตั้งอยู่ใน { ปะฐม / มัชฌิม / ปัจฉิม } วัย ”

กำหนดโดยสัณฐานนั้น คือให้กำหนดสัณฐานแห่งอุททะมาตะกะอะสุภว่า “ นี่เปนสัณฐาน { ศีษะ / ตอ } สิ่งนี้เปนสัณฐาน { ท้อง / สะเอว } เปนต้น ” กำหนดโดยทิศนั้น คือให้กำหนดว่า “ ในทราอะสุภนี้มีทิศ ๒ ทิศ คือทิศเบื้อง { ต่ำ / บน } ท่อนกายตั้งแต่นาภีลงมาเปนทิศเบื้องต่ำ ตั้งแต่นาภีขึ้นไปเปนทิศเบื้องบน ” ซึ่งให้กำหนดอะสุภนิมิตร์โดยที่ตั้งนั้น คือให้กำหนดว่า “ มืออยู่ข้างนี้ เท้าอยู่

ข้างนี้ ศีษะอยู่ข้างนี้ ท่อนกลางกายอยู่ที่นี้ ” กำหนดโดยปะริเฉทนั้น คือให้กำหนดว่า “ทรากอะสุภนี้มีกำหนดในเบื้องต่ำด้วยพื้นเท้า มีกำหนดในเบื้องบนด้อปลายผม มีกำหนดในเบื้องขวางด้วยหลัง เต็มไปด้วยเครื่องเน่า ๓๑ ส่วน ” โยคาพะจรพิจาระณาที่เท่าใด ว่าเปนอุททะมาตะกะอะสุภนิมิตร์โดยอาการ ๖ อย่างนั้น แต่ร่างกายที่เปนสะภาคกัน คือชายสิ่งเดียว

● เมื่อพิจาระณาอุททะมาตะกะอะสุภนั้นจะ นั่ง / ยืน } ก็ได้ไม่กำหนด แต่ถ้าว่าอย่าอยู่ให้ใกล้นักอยู่แต่พอประมาณแล้ว ให้พิจาระณาเห็นอานิสงส์ในอะสุภกรรมฐานนั้น สำคัญว่าเปนดังดวงแก้วตั้งไว้ซึ่งความเคารพรักใคร่ยิ่งนัก ผูกจิตร์ไว้ในอารมณ์คืออะสุภนั้นให้มั่นด้วยคิดว่า “อาตมะจะพ้นจากชาติชะรามะระณะทุกข์ด้วยวิธีปะฏิบัตินี้ แล้วพึงลืมจักษุขึ้นแลดูอะสุภถือเอาเปนนิมิตร์แล้วจึงเจริญปะริกรรมภาวะนาไปว่า “อุททะมาตะกำปะฏิกุลำทรากศพพองขึ้นเปนของน่าเกลียด” ดังนี้ ร่ำไปร้อยครั้งพันครั้ง ลืมจักษุขึ้นแลดูแล้วพึงหลับจักษุลงพิจาระณาเล่า เมื่อโยคาพะจรปะฏิบัติอยู่ดังนี้ ถ้าอะสุภนิมิตร์ปรากฏในวิถีจิตร์ของโยคาพะจรเหมือนเมื่อแลดูด้วยจักษุ เมื่อหลับจักษุลงก็เหนอะสุภนิมิตร์ปรากฏอยู่เหมือนเมื่อลืมจักษุในกาลใด ชื่อว่าได้สำเร็จอุคคะหะนิมิตร์ในกาลนั้น ครั้นได้อุคคะหะนิมิตร์แล้ว ถ้าไม่ละ

ความเพียรเสียพยายามต่อไป ก็จะได้อุคคะหะนิมิตร์แลปะฏิภาคะนิมิตร์ อุคคะหะนิมิตร์กับปะฏิภาคะนิมิตร์ต่างกัน อุคคะหะนิมิตร์นั้นปรากฏโดยเหนเปนของพึงเกลียดพึงกลัว แลเปลกปลาศยิ่งนักปะฏิภาคะนิมิตร์นั้นปรากฏดุจบุรุษมีกายอันอ้วนพีกินอาหารอิ่มแล้วแลนอนอยู่ เมื่อโยคาพะจรได้ปะฏิภาคะนิมิตร์แล้ว นิวะระณะธรรมทั้ง ๕ มีกามะฉันท์เปนต้นก็จะปราศจากสันดาน สำเร็จเปนอุปะจาระฌานแลอัปปะนาฌาน อัปปะนาคือปะฐะมะฌาน แลความแคล่วคล่องชำนาญในปะฐะมะฌานก็ดี เบื้องน่าแต่อุปะจาระฌานนั้นให้พึงรู้โดยนัยดังกล่าวแล้วในปะถะวีกะสิณนั้นเถิด วินิจฉัยในอุทธุมาตะกะอะสุภโดยสังเขปเท่านี้ ๚

๏ จักวินิจฉัยในวินิละกะอะสุภเปนต้นต่อไปในวินิละกะอะสุภนั้น มีข้ออะธิบายว่า ให้โยคาพะจรพิจาระณาทรากอะสุภมีสีเขียวต่าง ๆ เปนอารมณ์ วิธีที่จะพิจาระณาวินิละกะอะสุภกรรมฐานนี้ก็เหมือนกันกับอุทธุมาตะกะอะสุภกรรมฐานนั้น แปลกกันแต่บทปะริกรรมในวินิละกะอะสุภกรรมฐานนี้ให้ปะริกรรมว่า “วินิละกัง ปะฏิกูลัง อะสุภมีสีเขียวต่าง ๆ เปนของน่าเกลียด” ดังนี้ไปกว่าจะได้อุคคะหะนิมิตร์แลปะฏิภาคะนิมิตร์แลในวินิละกะอะสุภกรรมฐานนี้ อุคคะหะนิมิตร์ปรากฏมีสีต่าง ๆ แปลกกัน, ปะฏิภาคะนิมิตร์นั้นปรากฏด้วยสีแดงสีขาวสีเขียวเจือกัน ๚

ในวิบุพพะกะอะสุภกรรมฐานนั้นให้โยคาพะจรพิจาระณา

ทรากศพมีน้ำ หนอง เหลือง ไหลอยู่เปนอารมณ์ พึงปะริกรรมว่า

“ วิบุพพะกำปะฏิกุลำ ทรากอะสุภมีน้ำ หนอง เหลือง ไหลอยู่เปนของน่าเกลียด ” ดังนี้ร่ำไปกว่าจะสำเร็จ อุคคะหะนิมิตร์ แลปะฏิภาคะนิมิตร์ อุคคะหะนิมิตร์ ในวิบุพพะกะกรรมฐานนี้ ปรากฏดุจมีน้ำ หนอง เหลือง ไหลอยู่มิขาด ปะฏิภาคะนิมิตร์นั้นปรากฏดุจเปนร่างอะสุภสงบนิ่งอยู่มิได้หวั่นไหว ฯ

ในวิจฉิททะกะอะสุภกรรมฐานนั้น ให้โยคาพะจรพิจาระณาทรากศพที่คนเปนข้าศึกสับฟัน ฤาสัตว์ร้ายขบกัดขาดเปนท่อน ๆ ทิ้งอยู่ในที่ทั้งหลายมีสนามรบแลป่าช้าเปนต้น ปะริกรรมว่า “ วิจฉิททะกำปะฏิกุลำ ทรากอะสุภขาดเปนท่อน เปนของน่าเกลียด ” ดังนี้ร่ำไป กว่าจะได้สำเร็จอุคคะหะนิมิตร์แลปะฏิภาคะนิมิตร์ อุคคะหะนิมิตร์ในวิจฉิททะกะอะสุภนี้ปรากฏดุจมีอาการอันขาดในท่ามกลาง ปะฏิภาคะนิมิตร์นั้นปรากฏเหมือนอะสุภมีอะวัยวะบริบูรณ์มิได้เปนช่องขาดอย่างอุคคะหะนิมิตร์นั้น

ในวิกขายิตะกะอะสุภนั้น ให้โยคาพะจรพิจาระณาทรากศพอันสัตว์มีแร้งกาสุนักข์เปนต้นกัดกินแล้วที่อะวัยวะต่าง ๆ ปะริกรรมว่า “ วิกขายิตะกำปะฏิกุลำ ทรากศพที่สัตว์กัดกินที่อะวัยวะต่าง ๆ เปนของน่าเกลียด ” ดังนี้ร่ำไป กว่าจะได้สำเร็จอุคคะ

หะนิมิตร์แลปะฏิภาคะนิมิตร์ อุคคะหะนิมิตร์ในวิกขายิตะกะอะสุภนี้ปรากฏเหมือนร่างอะสุภอันสัตว์กัดกินกลิ้งอยู่ในที่นั้น ๆ ปะฏิภาคะนิมิตต์นั้นปรากฏบริบูรณ์สิ้นทั้งกาย จะปรากฏเหมือนที่สัตว์กัดกินหามิได้

ในวิกขิตตะกะอะสุภนั้น ให้โยคาพะจรพึงนำมาเอ็งฤาให้ผู้อื่นนำมา ซึ่งทรากศพที่ตกทิ้งเรี่ยรายอยู่ในที่ต่าง ๆ กองไว้ในที่เดียวกัน แล้วกำหนดพิจาระณาปะริกรรมว่า “วิกขิตตะกำปะฏิกุลำ ทรากศพที่ซัดไปในที่ต่าง ๆ เปนของน่าเกลียด” ดังนี้ร่ำไปกว่าจะได้อุคคะหะนิมิตร์แลปะฏิภาคะนิมิตร์ อุคคะหะนิมิตร์ในวิกขิตตะกะกรรมฐานนี้ปรากฏเปนช่อง ๆ เปนระยะ ๆ เหมือนร่างอะสุภนั้น ปะฏิภาคะนิมิตร์นั้นปรากฏดังร่างกายบริบูรณ์ จะมีช่องมีระยะหามิได้ ฯ

ในหะตะวิกขิตตะกะอะสุภนั้น ให้โยคาพะจรพึงนำมาเอ็งฤาให้ผู้อื่นนำมา ซึ่งทรากศพที่คนเปนข้าศึกสับฟันบั่นเปนท่อนน้อยท่อนใหญ่ ทิ้งไว้ในที่ต่าง ๆ ลำดับให้ห่างกันประมาณนิ้วมือหนึ่ง แล้วกำหนดพิจาระณาปะริกรรมว่า “หะตะวิกขิตตะกำปะฏิกุลำ ทรากศพขาดเปนท่อนน้อยใหญ่ เปนของน่าเกลียด” ดังนี้ร่ำไปกว่าจะได้อุคคะหะนิมิตร์แลปะฏิภาคะนิมิตร์ อุคคะหะนิมิตร์ในหะตะวิกขิตตะกะอะสุภกรรมฐานนี้ปรากฏดุจรอยปากแผลอัน

บุคคลประหาร ปะฏิภาคนิมิตร์นั้นปรากฏดังเต็มบริบูรณ์ทั้งกาย มิได้เปนช่องเปนระยะ

ในโลหิตะกะอะสุภนั้นให้โยคาพะจรพิจาระณาทราภศพ ที่คน ประหารสับพ้นในอะวัยวะมีมือแลเท้าเปนต้น มีโลหิตไหลออกอยู่แลทิ้งไว้ในที่ทั้งหลายมีสนามรบเปนต้น ฤๅพิจาระณาอะสุภที่มีโลหิตไหลออกจากแผลมีแผลฝีเปนต้น ก็ดีแล้วแลปะริกรรมว่า “ โลหิตะกำปะฏิกุลำ อะสุภมีโลหิตไหลเปรอะเปื้อนเปนของน่าเกลียด ” ดังนี้ร่ำไปกว่าจะได้อุคคะหะนิมิตร์แลปะฏิภาคะนิมิตร์ อุคคะหะนิมิตร์ในโลหิตะกะอะสุภกรรมฐานนี้ ปรากฏดุจผ้าแดงอันต้องลมแล้วแลไหวๆ อยู่ ปะฏิภาคะนิมิตร์นั้นปรากฏเปนอันดีจะได้ไหวหามิได้ ฯ

ในปุพุวะกะอะสุภนั้นให้โยคาพะจรพึงพิจาระณาซึ่งทราภศพมะนุษย์ฤๅสัตว์มีสุนักข์เปนต้นที่มีหนอนคลานคล่ำอยู่ และปริกรรมว่า “ปุพุวะกำปะฏิกุลำ อะสุภมีหนอนคลานคล่ำอยู่เปนของน่าเกลียด ” ดังนี้ร่ำไปกว่าจะได้อุคคะหะนิมิตร์แลปะฏิภาคะนิมิตร์ อุคคะหะนิมิตร์ในปุพุวะกะอะสุภกรรมฐานนี้ เมื่อปรากฏมีอาการอันหวั่นไหวดังหมู่หนอนอันสัญจรคลานอยู่ ปะฏิภาคะนิมิตร์นั้นปรากฏมีอาการอันสงบเปนอันดีดุจกองเข้าสาลีอันขาวนั้น ๆ

ในอัฏฐิกะอะสุภนั้น ให้โยคาพะจรพึงพิจาระณาซึ่งทรากศพที่เหลือแต่กระดูกอย่างเดียว จะพิจาระณาร่างกระดูกที่ติดกันอย่างทั้งหมดยังไม่เคลื่อนหลุดไปจากกันเสียก็ได้ จะพิจาระณาร่างกระดูกที่เคลื่อนหลุดไปจากกันแล้วโดยมากยังติดกันอยู่น้อยก็ได้ จะพิจาระณาท่อนกระดูกอันเดียวก็ได้ ตามแต่จะเลือกพิจาระณา แลกระทำปะริกรรมว่า “อัฏฐิกัปฏิกุลัง กระดูกเปนของน่าเกลียด” ดังนี้ร่ำไป กว่าจะสำเร็จอุคคะหะนิมิตร์แลปะฏิภาคะนิมิตร์ ถ้าโยคาพะจรพิจาระณาแต่ท่อนกระดูกอันเดียว อุคคะหะนิมิตร์แลปะฏิภาคะนิมิตร์ปรากฏเปนอย่างเดียวกัน ถ้าโยคาพะจรพิจาระณาร่างกระดูกที่ยังติดกันอยู่ทั้งสิ้นอุคคะหะนิมิตร์นั้นปรากฏเปนช่อง ๆ เปนระยะ ๆ ปะฏิภาคะนิมิตร์นั้น ปรากฏดังเปนร่างกายอะสุภบริบูรณ์สิ้นทั้งนั้น ฯ วินิจฉัยในวิธีเจริญอะสุภ ๑๐ โดยสังเขปเท่านี้

๏ จักวินิจฉัยในวิธีเจริญอะนุสสะติ ๑๐ มีพุทธานุสสะติเปนต้นต่อไปว่า โยคาพะจรกุลบุตร์ผู้มีศรัทธาปราดถนาจะเจริญพุทธานุสสะติ ระภึกถึงคุณของพระพุทธะเจ้านั้น พึงทำศิลให้บริสุทธิ์ ตัดปะลิโพธเครื่องกังวลใจเสียให้หมด อาศรัยเสนาสะนะที่สงัดสมควรแก่ภาวะนานุโยคแล้ว พึงนั่งบัลลังก์ขัดสะมาธิตั้งกายให้ตรงแล้ว พึงระภึกตริกคิดไปในคุณของพระพุทธะเจ้า แท้จริงคุณของพระพุทธะเจ้านั้น ถ้าจะกล่าว

พรรณาไปเปนอย่าง ๆ แล้วพระคุณมากนัก ไม่มีที่สุด ไม่มีประมาณ ใครมีปัญญามากรู้มาก ก็ระฦกตรึกคิดไปได้มาก ใครที่มีปัญญาน้อยรู้น้อย ก็ระฦกตรึกคิดไปได้น้อย เหมือนอย่างคนที่มีเชือกสายสมอยาว ทอดสมอลงไปได้ในที่น้ำลึก คนที่มีเชือกสายสมอสั้น ทอดได้แต่ในที่น้ำตื้น ๆ ฉะนั้น ก็พระคุณของพระพุทธะเจ้านั้น เมื่อจะย่นเข้ากล่าวให้สั้น ๆ แล้วก็สองอย่าง คือพระปัญญาคุณ แลพระกะรุณาคุณเท่านั้น พระปรีชาญาณที่รอบรู้ทั่วไปในสะภาวะธรรมที่จริงแลไม่จริง สะภาวะธรรมที่ไม่จริงนั้น คือสมมติว่า สัตว์มะนุษย์สัตรีปุรุษย์เราเขาเปนต้น สะภาวะธรรมที่จริงนั้น คือขันธะอายะตะนะธาตุอินทรีย์อะริยะสัจจ์ปะฏิจจะสะมุปบาท ครั้นพระองค์ตรัสรู้สะภาวะธรรมที่จริงแลไม่จริงฉะนี้แล้ว สะภาวะธรรมที่ไม่จริงนั้นพระองค์ละเสียไม่เอามาเปนอารมณ์ สะภาวะธรรมที่จริงนั้นเอามาเปนอารมณ์พิจาระณาด้วยปัญญาเห็นว่าไม่เที่ยงเปนทุกข์เปนอะนัตตา จนกิเลสกับทั้งวาสะนาขาดจากสันดานเปนสะมุจเฉทะปะหาน ข้อนี้จัดเปนพระปัญญาคุณ ครั้นพระองค์มาตรัสรู้ในสะภาวะธรรมที่จริงแลไม่จริง จนละกิเลสกับทั้งวาสะนาของพระองค์ได้แล้ว แลทรงสั่งสอนสัตว์อื่นให้รู้ตามเห็นตามในสะภาวะธรรมที่พระองค์ตรัสรู้นั้น จนได้บรรลุมรรคผลทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพานได้ด้วยตามภูมิปัญญาแลวาสนาบาระมีของตน ๆ เมื่อทรงสั่งสอนสัตว์อื่น

เพื่อจะให้ตรัสรู้ตามในสะภาวะธรรมที่พระองค์ตรัสรู้นั้น หาได้ย่อหย่อนท้อถอยเกียจคร้านในการที่จะสั่งสอนสัตว์อื่นไม่ ข้อนี้จัดเปนพระกะรุณาคุณของพระผู้มีพระภาคย์เจ้านี้ ก็พระปัญญาคุณแลพระกะรุณาคุณไม่มีที่สุดไม่มีประมาณ โยคาพะจรกุลบุตร์ผู้เจริญพุทธานุสสะตินั้น จะพึงระภุกตรึกคิดไปในพระปัญญาคุณ แลพระกะรุณาคุณของพระผู้มีพระภาคย์เจ้าที่กล่าวมาแล้วนี้ก็ได้ ฤๅจะระภุกตรึกคิดไปในคุณของพระผู้มีพระภาคย์เจ้า โดยคุณะนาม ๑๐ ประการอย่างใดอย่างหนึ่งก็ได้ เมื่อจะระภุกโดยคุณะนาม ๑๐ ประการพึงระภุกดังนี้ว่า “พระผู้มีพระภาคย์เจ้านั้นทรงพระนามว่า “อะระหำ” เพราะเปนผู้ไกลจากกิเลสอย่าง ๑ เพราะเปนผู้ควรอย่าง ๑ ซึ่งว่าเปนผู้ไกลจากกิเลสนั้นคือไม่มีกิเลสเครื่องเสร้าหมองใจคือโลภโกรธหลงแลมายาสาเถยเปนต้นมิได้มีในพระสันดานของพระองค์ เพราะพระองค์ละกิเลสกับทั้งวาสนาเสียได้แล้วด้วยมรรคญาณนั้น ๆ วาสนานั้นคือปรกติอาการกายวาจา อันกิเลสอบรมมาแต่ชาติก่อน ๆ วาสนานี้พระสรรพัญญูพุทธะเจ้าจำพวกเดียว จึงมาละได้ขาดพร้อมกับกิเลสด้วยพระอะระหัตตะมรรคญาณ แต่ปัจเจกะพุทธะเจ้าแลพระอะระหันต์ขีณาศพอื่น ๆ มาละวาสนาไม่ได้มาละได้แต่กิเลสอย่างเดียว พระผู้มีพระภาคย์เพราะไกลจากกิเลสดังนี้ พระองค์จึงมีพระหฤทัยบริสุทธิ์ใสสอาดไม่หวาด

ไหวในโลกธรรมทั้ง ๘ คือลาภแลใช่ลาภยศแลใช่ยศนินทา
สรรเสริญสุขทุกข์มาถึงเฉภาะพระองค์ ๆ ไม่ยินดียินร้าย
ย่อมเพิกเฉยประกอบด้วยฉะฬังคุเปกขา แม้รูปเสียงกลิ่นรส
โผฏฐัพพะธรรมารมณ์ที่ดีชั่วใด ๆ มากระทบจักษุโสตฆานะชิวหา
กายใจ พระองค์ไม่โศรมนัสโทรมนัสย่อมเพ่งโดยอุปะบัติด้วย
ญาณุเปกขาฉะนี้ ก็เพราะพระองค์ไกลจากกิเลสแล้ว ซึ่งว่า
เปนผู้ควรนั้นคือ พระองค์ควรในลาภยศความสรรเสริญความสุข
เพราะพระองค์ไม่มียินดี อนึ่งพระองค์ควรรับซึ่งปัจจัย ๔ มีจีวร
เปนต้น แลบูชาพิเศษอันประชุมชนในโลกถวายบูชาด้วยความ
เลื่อมใส เพราะพระองค์เปนยอดของทักขิเณยยะบคคลย่อม
กระทำผลของทานการบูชานั้นให้ไพรบูลวิเศษยิ่ง ๆ ได้ พระผู้มี
พระภาคย์พระองค์มีคุณความดีดังพรรณามาฉะนี้ จึงทรงพระนาม
ว่า “อะระหำ เปนผู้ไกลเปนผู้ควร” ดังนี้

พระผู้มีพระภาคย์เจ้านั้นทรงพระนามว่า “สัมมาสัมพุทโธ”
เพราะพระองค์ตรัสรู้ซึ่งธรรมทั้งสิ้นแต่ลำพังพระองค์ ชอบแท้
ไม่วิปะริตแปรผัน ถึงผู้ใดได้รู้ซึ่งธรรมที่พระองค์ตรัสรู้แล้ว
แลทรงจำไว้ด้วยปัญญาแล้วแลปะฏิบัติตามซึ่งธรรมนั้น ไม่วิปะริต
เปนความชอบ เพราะมาละทุจะริตแลกิเลสคือโลภโกรธหลงได้จริง
ก็พระผู้มีพระภาคย์เจ้านั้นรู้อย่างนี้แลจึงชื่อว่าชอบ ไม่มีใครสอน
พระองค์ ๆ ตรัสรู้เอง เพราะเหตุนั้นจึงทรงพระนามว่า “สัมมา

สัมพุทโธ ผู้ตรัสรู้แล้วชอบเองซึ่งธรรมทั้งสิ้น" บทว่า "อะระหำ" นั้นสำเร็จด้วยความเปนผู้บริสุทธิ์ ไกลจากกิเลสด้วยอันมาละเปนสะมุจเฉทะปะหาน บทว่า "สัมมาสัมพุทโธ" นั้นสำเร็จด้วยภาวะนาความทำอะนุตตะระสัมมาสัมโพธิญาณให้เกิดเจริญขึ้นด้วยดี พระผู้มีพระภาคย์เจ้านั้นทรงพระนามว่า "วิชชาจะระณะสัมปันโน" เพราะพระองค์ถึงพร้อมบริบูรณ์แล้วด้วยวิชชาแลจะระณะเครื่องประพฤติเพื่อวิชชา วิชชานั้นท่านแจกเปน ๓ อย่างบ้าง ๘ อย่างบ้าง วิชชา ๓ นั้นคือบุพเพนิวาสานุสสะติญาณปัญญาที่ตามระภึกรู้ซึ่งขันธะที่ตนอยู่แล้วในภพก่อน ๆ คือระภึกชาติก่อน ๆ ได้ ๑ จุตูปะปาตะญาณ ปัญญาอันกำหนดรู้ซึ่งจุติปะฏิสนธิอุปะบัติของสัตว์ทั้งสิ้น ๑ อาสะวักขะยะญาณ ปัญญาอันรู้ในธรรมเปนที่สิ้นไปแห่งอาสะวะกิเลส ๑ รวมเปน ๓ ฉะนี้ วิชชา ๘ นั้นคือวิปัสสะนาญาณ ปัญญาอันเห็นกายนี้สักว่าเปนธาตุ ๔ คือดินน้ำไฟลม มีวิญญาณอาศรัยอยู่ใช่สัตว์ใช่บุคคลเปนต้น ๑ มะโนมะยิทธิ ฤทธิที่สำเร็จด้วยใจคือนิระมิตร์ซึ่งรูปอื่นออกจากกายนี้ดังชักไส้หญ้าปล้องออก ๑ อิทธิวิธี ฤทธิสำเร็จ อธิบายตามประสงค์ คือคนเดียวอะธิษฐานให้เปนคนมาก ๆ อะธิษฐานให้เปนคนเดียวได้เปนต้น ๑ ทิพพะโสตะธาตุ โสตเปนดังทิพย์ คิดจะฟังเสียงมะนุษย์ฤาเสียงทิพย์ ในที่ไกลฤาใกล้ย่อมได้ยิน ๑ เจโตปะริญญะญาณ รู้กำหนดจิตร์ของผู้อื่นว่าดีแลชั่วมีกิเลสแลไม่

มีกิเลส ๑ กับวิชชา ๓ ที่กล่าวแล้วก่อนนั้นจึงรวมเปน ๙ ฉะนั้ ธรรมมีประเภท ๓ ประเภท ๙ เหล่านี้เรียกว่าวิชชา เพราะว่าเปนความรู้วิเศษยิ่งกว่าความรู้อื่น ๆ ฯ จะระณะเครื่องประพฤติเพื่อวิชชา ๑๕ นั้น คือสีละสังวรสำรวมกายวาจา ให้เปนปรกติดีงามอยู่เสมอ มิให้ทุจะริตความประพฤติชั่วขึ้นได้ ๑ อินทรียะสังวรระวังตาหูจมุกลิ้นกายจิตร์ไว้มิให้อะภิชฌาโทมนัศบาปะธรรมเกิดขึ้นครอบงำจิตร์ได้ ๑ โภชะเนมัดตัญญุตาความเปนผู้รู้ประมาณในอันกินอาหารแลของบริโภคต่าง ๆ ๑ ชาคะริยานุโยคประกอบตามความเพียรเปนของของคนผู้ตื่นอยู่ด้วยสะติ ๑ ศรัทธาความเชื่อกรรมเชื่อผลแห่งกรรม ๑ หิริ ความเกลียดละอายแต่ทุจะริตบาปะธรรม ๑ โอตัปปะ ความสดุ้งกลัวแต่ทุจะริตบาปะธรรม ๑ พาหุสัจจะ ความเปนพหูสูตสะดับฟังจำทรงธรรมไว้ได้มาก ๑ วิริยะ ความเพียรละบาปบำเพ็ญบุญ ๑ สะติความระฤกซึ่งเปนเหตุให้บาปอะกุศลน้อยเบาบางหมดสิ้นไป ให้บุญกุศลเกิดเจริญทวีมากขึ้น ๑ ปัญญาความรู้ทั่วไปในบาปบุญแลสุขทุกข์ แลเหตุเกิดบาปบุญแลสุขทุกข์ ๑ ปะฐะมะฌาน ๑ ทุติยะฌาน ๑ ตะติยะฌาน ๑ จะตุตถะฌาน ๑ รวมเปนจะระณะเครื่องดำเนินไปยังวิชชา ๑๕ วิชชา ๓ วิชชา ๘ แลจะระณะ ๑๕

เหล่านี้ย่อมมีพร้อมบริบูรณ์ในพระผู้มีพระภาคย์เจ้านั้น เพราะเหตุนั้นพระองค์จึงทรงพระนามว่า “วิชชาจะระณะสัมปันโน ผู้ถึงพร้อมแล้วด้วยวิชชาแลจะระณะ”

พระผู้มีพระภาคย์เจ้านั้นทรงพระนามว่า “สุคะโต” เพราะพระองค์ไปแล้วสู่ที่อันดีคือนิพพานเปนอะมฤตยะสถาน

อนึ่งเพราะพระองค์ไปแล้วชอบ คือกิเลสเหล่าใดที่พระองค์มาละได้แล้ว พระองค์มิได้กลับคืนมายังกิเลสเหล่านั้นอิกเลย

อนึ่งเพราะพระองค์ดำเนินดี คือพระองค์มาละฆะราวาศสมบัติออกทรงผนวชแล้ว ก็พากเพียรพยายามไปจนได้สำเร็จพระอะนุตตะระสัมมาสัมโพธิญาณ

อนึ่งเพราะพระองค์ดำเนินตามทางพระอัษฎางคิกะมรรค มิได้เข้าใกล้กุมรรคมิจฉาปะฏิบัติทางผิด คือกามะสุขัลลิกานุโยค แลอัตตะกิละมถานุโยค

อนึ่งเพราะพระองค์มีวาจาดี คือกล่าวแต่คำที่จริงที่แท้ แลประกอบด้วยประโยชน์แลกล่าวในกาลที่ควรกล่าว แลกล่าวแก่บุคคลที่ควรกล่าว คุณความดีของพระผู้มีพระภาคย์เจ้านั้นมีอยู่จริงดังพรรณามาฉะนี้ เพราะเหตุดังนั้นพระองค์จึงทรงพระนามว่า “สุคะโต เปนผู้ไปดีแล้ว” ดังนี้

พระผู้มีพระภาคย์เจ้านั้นทรงพระนามว่า “โลกะวิทู” เพราะรู้แจ้งซึ่งโลกด้วยประการทั้งสิ้น โลกนั้นว่าโดยประเภทมี ๓ คือ

สังขาระโลก ได้แก่นามแลรูปเปนต้น ๑ สัตวโลก ได้แก่เทพดามะนุษยเปนต้น ๑ โอกาศโลก ได้แก่แผ่นดินแลอากาศเปนต้น ๑ พระผู้มีพระภาคย์เจ้านั้นย่อมรู้ซึ่งโลกทั้งสามนี้ว่า “เปนปะลุชชะนะธรรม มีความทรุดโทรมหลุดทลายหักพังไม่ยั่งยืนเปนธรรมดา พระองค์เมื่อรู้แจ้งโลกได้ฉะนี้ จึงข้ามโลกเสียได้ไม่ติดอยู่ในโลกด้วยยาง คือ ตัณหา เพราะเหตุนั้นพระองค์จึงทรงพระนามว่า “โลกะวิทู ผู้รู้แจ้งซึ่งโลก”

พระผู้มีพระภาคย์เจ้านั้นทรงพระนามว่า “อะนุตตะโร” เพราะไม่มีใครในโลกจะเสมอแลยิ่งกว่าพระองค์ด้วยคุณ คือศีลสะมาธิปัญญาวิมุตติวิมุตติญาณะทัสสะนะ เหตุดังนั้นพระองค์จึงทรงพระนามว่า “อนุตตะโร มีผู้อื่นยิ่งเลิศกว่าพระองค์ไม่มี”

พระผู้มีพระภาคย์เจ้านั้นทรงพระนามว่า “ปุริสะทัมมะสาระถิ” ผู้ทรมานบุรุษย์ที่ควรทรมาน แท้จริงพระผู้มีพระภาคย์เจ้านั้น ย่อมทรงทรมานสัตว์โลกที่ควรทรมาน ด้วยอุบายอันวิจิตร์ต่าง ๆ คือสัตว์เหล่าใดชอบคำละเอียดไพเราะ พระองค์ก็ทรงทรมานด้วยคำละเอียด คือแสดงสุจะริต ๓ มีกายสุจะริตเปนต้น แลทรงแสดงผลแห่งสุจะริตให้สัตว์นั้นยินดีประพฤติตาม สัตว์พวกใดชอบคำหยาบ พระองค์ก็ทรงทรมานด้วยคำหยาบ คือประกาศทุจะริต ๓ แลผลแห่งทุจะริตนั้น ให้สัตว์เกลียดกลัวละเสียสัตว์พวกใดชอบทั้งคำละเอียดแลคำหยาบ พระองค์ก็ทรงทรมาน

ด้วยคำละเอียดแลคำหยาบ คือทรงชี้แจงซึ่งสุจะริตแลทุจะริต แลผลของสุจะริตแลทุจะริตให้สัตว์มาละเสียซึ่งทุจะริต ดำรงอยู่ในสุจะริต พระผู้มีพระภาคย์ฉลาดในการทรมานสัตวโลกให้มาละพยสอันร้ายเสียได้ดังนี้ พระองค์จึงทรงพระนามว่า “ปุริสะทัมมะสารถิ ผู้ทรมานซึ่งบุรุษย์ควรทรมาน” ดังนี้

อนึ่งอะนุตตะโรปุริสะทัมมะสาระถิสองพระนามนี้ ท่านรวมเปนพระนามเดียวกันว่า “พระผู้มีพระภาคย์เจ้านั้นทรงพระนามว่าอะนุตตะโรปุริสะทัมมะสาระถิ ผู้ทรมานซึ่งบุรุษย์ที่ควรทรมานไม่มีใครเสมอแลยิ่งกว่าพระองค์ได้” ดังนี้ แท้จริงเหมือนอย่างคชสารอัสสะดรที่นายควาญทรมานคล่องแคล่วด้วยดีแล้ว นายควาญประสงค์จะให้แล่นไปในทิศใด ๆ ก็แล่นไปได้ยังทิศนั้น ๆ อย่างเดียวในวาระอันหนึ่ง ส่วนบุรุษย์ที่พระผู้มีพระภาคย์เจ้าทรงทรมานแล้วนั้น แม้นั่งอยู่ด้วยบัลลังก์อันเดียว ย่อมให้แล่นไปได้ยังทิศทั้ง ๙ คือสะมาบัติ ๘ แลทิศทั้ง ๘ คือมรรค ๔ ผล ๔ เพราะเหตุนั้นพระองค์จึงทรงพระนามว่า “อะนุตตะโรปุริสะทัมมะสาระถิ ผู้ยังบรษย์ที่ควรทรมานให้แล่นไป ไม่มีใครเสมอแลยิ่งกว่าพระองค์ได้” ดังนี้ อนึ่งพระผู้มีพระภาคย์เจ้าทรงทรมานสัตวโลกที่ควรทรมานนั้น เปนกระบวนทรมานไม่กดขี่ข่มเหงด้วยอาญาทำให้สัตว์ได้ทุกข์ลำบาก ดังควาญช้างควาญม้าแลคนที่เปนอิศราธิบดี ทรมานคชสารอัสสะดรแลคนที่อยู่ในอำนาจของตนด้วย

คำหยาบแลอาญา คือจำของเมียนตีต่าง ๆ เช่นนั้นหามิได้ พระองค์ย่อมทรงทรมานสัตว์บางพวก ด้วยอิทธิปาฏิหาริย์แล อาณาเทสนาปาฏิหาริย์ บางเหล่าก็เปนกระบวนทรมานข่มขี่ให้ สิ้นพยสอันร้าย แลมานะทิฏฐิอันกระด้างเสียก่อน แล้วก็ ทรงทรมานด้วยอะนุสาสะนีปาฏิหาริย์ เทสนาสั่งสอนให้สัตว์ ปฏิบัติตาม จนมาละพยศอันร้ายคือทุจะริตสังกิเลสธรรมเสีย ได้ด้วยมรรคภาวะนานั้น ๆ เพราะเหตุนั้นพระองค์จึงทรงพระนาม ว่า “ อะนุตตะโรปุริสะทัมมะสาระถิผู้ทรมานซึ่งบุรุษย์ควรทรมาน ไม่มีใครเสมอแลยิ่งกว่าพระองค์ได้ ” ดังนี้

พระผู้มีพระภาคย์เจ้านั้นทรงพระนามว่า “ สัตถาเทวะมะนุสสานำ ผู้สาสดาสั่งสอนของเทพดาแลมนุษย์ทั้งสิ้น พระผู้มีพระภาคย์ ย่อมสั่งสอนสัตว์ให้ได้บรรลุประโยชน์ทั้ง ๓ คือประโยชน์ใน ชาตินี้แลประโยชน์ในภพน่า แลประโยชน์อย่างยิ่งคือนิพพาน ตามควรแก่อัธยาศรัยของเวเนยยะสัตว์นั้น ๆ เพราะเหตุนั้น พระองค์จึงทรงพระนามว่า “ สัตถาเทวะมะนุสสานำ ผู้สาสดา สั่งสอนของเทพดาแลมนุษย์ทั้งสิ้น ” ดังนี้

พระผู้มีพระภาคย์เจ้านั้นทรงพระนามว่า “ พุทโธ ” ผู้บานแล้วเต็ม ที่ด้วยตรัสรู้สัจจะของจริงทั้ง ๔ ด้วยพระองค์เองแล้ว แลสั่งสอน ให้สัตว์อื่นตรัสรู้ตามได้ด้วย ดังนี้

พระผู้มีพระภาคย์เจ้านั้น ทรงพระนามว่า “ ภะคะวา ” ผู้มีภาคย์ ภาคย์นั้นคือกุศลธรรมมีทานศีลเปนต้น ซึ่งเปนธรรมถึงซึ่งส่วนอันอุดมอย่างยิ่งอุกฤษฐ์ แลเปนธรรมยังโลกิยะสุขแลโลกุตตะระสุขให้เกิดขึ้น ภาคย์นั้นย่อมมีแก่พระผู้มีพระภาคย์ เพราะเหตุนั้นพระองค์จึงทรงพระนามว่า “ ภะคะวา ” ดังนี้

อนึ่งพระองค์ทรงพระนามว่า “ ภะคะวา ” เพราะพระองค์ทรงแจกประเภทธรรมเปนแผนกต่าง ๆ จนถึงโลกุตตะระธรรม มรรคผลนิพพานเปนที่สุด แก่เทพดาแลมะนุษย์ทั้งหลาย เพราะเหตุนั้น จึงทรงพระนามว่า “ ภะคะวา ผู้จำแนก ” ดังนี้ พระนามคือภะคะวานี้เปนพระนามของพระผู้มีพระภาคย์ สำหรับกล่าวด้วยความเคารพในพระผู้มีพระภาคย์ ของผู้เปนสาวกพิเศษอุดมกว่าสัตว์ทั้งสิ้น

๏ อนึ่งพระนามตั้งแต่ อะระหำ จนถึงภะคะวา เหล่านี้ พระพุทธะมารดาฤๅพระพุทธะบิดาฤๅพระญาติ ฤๅผู้ที่วิเศษในโลกผู้ใดผู้หนึ่งก็ดี ฤๅเทวะดาแลพรหมก็ดี จะได้ถวายแก่พระองค์หามิได้ พระนามเหล่านี้เปนเนมิตตะกะนาม มาแต่นิมิตร์คืออะระหัตตะคุณ แลอะนุตตะระสัมมาสัมโพธิคุณ เกิดขึ้นพร้อมกันกับด้วยความเกิดด้วยนามะกายในอะริยะชาติ แลทรงแสดงธรรมจักกะปะวัตตะนะสูตร์ของพระองค์

อนึ่งพระนามตั้งแต่อะระหำจนถึงโลกะวิทูเหล่านี้ แสดงพระปัญญาคุณ พระนามคือ อะนุตตะโรปุริสะทัมมะสาระถิสัตถาเทวะมะนุสสานำนี้แสดงพระกรุณาคุณ พระนามคือพุทโธภะคะวานี้แสดงพระปัญญาแลพระกรุณาคุณทั้งสอง อนึ่งพระนามตั้งแต่อะระหำจนถึงโลกะวิทูเหล่านี้ แสดงพระคุณคือตรัสรู้สำเร็จประโยชน์ของพระองค์ผู้เดียว พระนามคืออะนุตตะโรปุริสะทัมมะสาระถิสัตถาเทวะมะนุสสานำนี้ แสดงพระคุณคือตรัสรู้สำเร็จประโยชน์ของผู้อื่น พระนามคือพุทโธภะคะวานี้ แสดงพระคุณคือตรัสรู้สำเร็จประโยชน์ของตนแลของผู้อื่นทั้งสอง อนึ่งพระนามว่า “ อะระหำ ” แสดงซึ่งความบริสุทธิ์ไกลจากกิเลสด้วยอันมาละเปนสะมุจเฉทปะหาน พระนามว่า “ สัมมาสัมพุทโธ ” แสดงซึ่งภาวะนาความทำอะระหัตตะคุณ แลสัมมาสัมโพธิคุณให้เกิดมีขึ้น เพราะเหตุนั้นพระนามทั้งสองนี้จึงเปนพระนามใหญ่พระผู้มีพระภาคย์เจ้านั้น ได้ตรัสออกชื่อพระนามนี้มีในสุดตันตะประเทศนั้น ๆ โดยมาก โยคาพะจรกุลบุตรผู้เจริญพุทธานุสสะติ ระฦกถึงคุณพระพุทธะเจ้าพึงถือเอาเนื้อความนี้นำพึง ให้เห็นคุณของพระพุทธะเจ้าตามเนื้อความที่กล่าวมาแล้วนี้ อย่าถือเอาแต่พยัญชะนะขึ้นปะริกรรมบ่นด้วยปาก ทำอย่างนี้จะไม่เห็นคุณพระพุทธะเจ้า อนึ่งระฦกถึงคุณพระพุทธะเจ้านั้น จะระฦกทุกบท ๆ ก็ได้ ฤๅบทใดบทหนึ่งก็ได้ตามถนัด

เทอญ เมื่อโยคาพะจรกุลบุตร์ระภึกถึงคุณของพระพุทธะเจ้า
โดยนิยมดังกล่าวมาแล้วนั้น ราคะ โทสะ โมหะ นิวะระณะธรรม
ก็จะมิได้ครอบงำซึ่งจิตร์ของโยคาพะจรกุลบุตร์ ๆ นั้น ก็จะมีจิตร์
สงบรำงับตั้งมั่นเปนอุปะจาระสะมาธิ ๗

วินิจฉัยในพุทธานุสสะติ ยุติแต่เท่านี้

๏ จะวินิจฉัยในธัมมานุสสะติต่อไปว่า โยคาพะจรกุลบุตร์
ผู้มีศรัทธาปราถนาจะเจริญธรรมมานุสสะติกรรมฐานนั้น พึง
อาศรัยอยู่ในเสนาสะนะอันสมควรโดยนัยที่กล่าวมาแล้วนั้น พึง
ระภึกตรึกคิดไปในคุณของพระธรรม ก็แลพระธรรมนั้นมี
ประเภทเปน ๓ คือปะริยัตติธรรม ๑ ปะฏิบัตติธรรม ๑ ปะฏิเวธะ
ธรรม ๑ พุทธะวะจะนะคำสั่งสอนของพระผู้มีพระภาคย์เจ้านั้น
ซึ่งได้เทสะนาสั่งสอนเวเนยยะสัตว์ ฤๅเปล่งออกเปนอุทานะวาจา
แลบัญญัติแต่งตั้งไว้เปนสิกขาบท พุทธะอาณาชินะมะริยาทแก่
สาวกก็ดี พุทธะวะจะนะทั้งสิ้นนี้ชื่อว่า “ปะริยัตติธรรม” เพราะ
เปนธรรมต้องเล่าเรียนศึกษาให้รู้รอบคอบด้วยดี ก็ปะริยัตติธรรม
นั้นมีศิลสะมาธิปัญญาเปนประโยชน์เปนอานิสงส์ ศิลสะมาธิ
ปัญญานั้นมีมรรคผลนิพพาน เปนประโยชน์เปนอานิสงส์ อนึ่ง
ปะริยัตติธรรมนั้นแสดงข้อปะฏิบัติ คือศิลสะมาธิปัญญาใดอันสู่
นิพพานไปโดยลำดับ ศิลสะมาธิปัญญานั้นชื่อว่า “ปะฏิบัตติธรรม”
เพราะเปนธรรมอันกุลบุตร์ได้ปฏิบัติทำให้บริบูรณ์ เมื่อ

กุลบุตร์มาปะฏิบัติทำให้บริบูรณ์ในศิลสะมาธิปัญญานั้นแล้ว ได้บันลุธรรมวิเศษคือมรรคผลนิพพาน ก็มรรคผลนิพพานนั้นชื่อว่า “ ปะฏิเวธะธรรม ” เพราะเปนธรรมอันกุลบุตร์ต้องทำให้แจ้งแทงตลอดด้วยมรรคภาวะนานั้น ๆ

ก็ปะริยัตติธรรมนั้น ย่อมมีคุณแก่ผู้ที่ศึกษาเล่าเรียน สดับฟังจำทรงไว้ ให้เกิดความฉลาดรอบรู้ในข้อปะฏิบัติ คือศิลสะมาธิปัญญา ศิลสะมาธิปัญญานั้นย่อมมีคุณแก่ผู้ที่ปะฏิบัติคือ

๑ ผู้ปฏิบัติดำรงอยู่ในศิลรักษาศิลไว้ได้แล้วความเดือดร้อนใจแลทุกข์ภัยต่าง ๆ ที่จะพึงเกิดขึ้นเพราะความเปนผู้มีศิลชั่วไม่รักษาศิลไว้ให้ดีก็จะไม่มี

๒ ผู้ปะฏิบัติในสะมาธิทำสะมาธิจิตร์ให้เกิดมีอยู่เนืองๆ แล้วนิวะระณะธรรม ๕ ก็จะไม่อาจครอบงำจิตร์ได้ ความเดือดร้อนใจแลทุกข์ภัยต่าง ๆ ที่จะพึงเกิดขึ้น เพราะจิตร์ฟุ้งสร้านเพราะกิเลศครอบงำก็จะไม่มี

๓ ผู้ที่ปฏิบัติใน ปัญญา คือทำปัญญาความรู้ทั่วไปให้เกิดมีอยู่ในจิตร์แล้วความเดือดร้อนใจแลทุกข์โทมะนัศหวาดเสียวสดุ้งกลัวภัยต่าง ๆ ที่จะพึงเกิดขึ้นเพราะความโง่ไม่รู้รอบคอบก็จะไม่มี

ศิลสะมาธิ ปัญญาย่อมมีคุณแก่ผู้ที่ปฏิบัติด้วยประการะดังนี้

ฝ่ายปะฏิเวธะธรรมมรรคผลนิพพานนั้น ย่อมมีคุณแก่

ผู้ที่ได้รู้แจ้งแทงตลอด ได้สำเร็จอะริยะ มรรค ผล } มาละกิเลส
เหล่าใด ๆ ได้ตามมรรคภาวะนานั้น ๆ แล้ว ความเดือดร้อนใจ
แลทุกข์ภัยต่าง ๆ ที่จะพึงเกิดขึ้นเพราะกิเลสเหล่านั้น ๆ ก็
จะไม่มีผู้ที่ได้รู้แทงตลอดพระนิพพานแล้ว ก็พ้นจากทุกข์ไม่
ต้องเกิดแก่ตายต่อไปอีกในเบื้องน่า ปะฏิเวธะธรรมย่อมมีคุณ
แก่ผู้ที่ได้รู้แทงตลอดมรรคผลนิพพานด้วยประการะดังนี้ อนึ่ง
ปะริยัตติธรรมนั้นย่อมมีคุณ คือทำให้บริบูรณ์ในศิลสะมาธิ
ปัญญา ศิลสะมาธิปัญญานั้นย่อมมีคุณ คือทำให้กายวาจา
ใจบริสุทธิ์ จนบรรลุมรรคผลนิพพาน มรรคผลนั้นย่อมมีคุณ
คือละกิเลสเปนสมุจเฉทะประหาน นิพพานนั้นอันมีคุณคือ
ดับเพลิงกิเลสเพลิงทุกข์หมด ความเกิดแก่เจ็บตายไม่มีเปน
ความสุขอย่างยิ่ง โยคาพะจรกุลบุตร์ผู้เจริญธรรมานุสสะติ
กรรมฐานนี้ จะพึงระภึกตรึกคิดไปในคุณของพระธรรมโดยนัย
ดังกล่าวมาแล้วนี้ก็ได้ ฤาจะระภึกถึงคุณของพระธรรมตามพระ
บาฬีว่า “ สวากขาโตภะคะวะตา ธัมโม ” ดังนี้เปนต้นก็ได้ตาม
ถนัดใจ เมื่อจะระภึกตามบทพระบาฬีนั้น พึงระภึกดังนี้ว่า
“ ธรรมที่พระผู้มีพระภาคย์กล่าวแล้วดี คือเพราะในต้นคือศิล
เพราะในท่ามกลางคือสะมาธิ เพราะในที่สุดคือปัญญา พร้อม
ทั้งอรรถทั้งพยัญชะนะ บริบูรณ์สิ้นเชิงเต็มที่บริสุทธิ์ไม่มีพิรุธ
อันใดอันหนึ่ง แลเปนไปเพื่อมาละราคะโทษะโมหะเสียได้

เหตุนั้นจึงชื่อว่า “ สวากขาโต ” ท่านกล่าวแล้วดี อนึ่งธรรมที่พระผู้มีพระภาคย์กล่าวแล้วดีเพราะชั่วทางข้อปะฏิบัติดีซึ่งเป็นเหตุจะให้สัตว์ถึงซึ่งความสุข พ้นจากทุกข์ภัยเหตุนั้นจึงชื่อว่า “ สวากขาโต ”

อนึ่งพระธรรมนั้นท่านให้ผู้ที่ปะฏิบัติดีได้เห็นผลรู้แจ้งด้วยตนเองไม่ต้องไต่ถามใคร เหตุนั้นจึงชื่อว่า “ สันทิฏฐิโกผู้ปะฏิบัติเห็นเอ็ง ”

อนึ่งพระธรรมนั้นท่านให้ผลไม่มีกาลไม่มีสมัย ปะฏิบัติท่านดีจริง ๆ เมื่อใด ท่านก็ให้ผลได้ความชอบเย็นใจหายความร้อนเมื่อนั้น ไม่มี กาล เวลา } พฤกษาชาติมีไม้มะม่วงเป็นต้นย่อมให้ผลตามฤดูกาล พระธรรมหาเป็นเช่นนั้นไม่ ใครปะฏิบัติท่านดีจริงเมื่อใดท่านก็ให้ผลเมื่อนั้น จะได้ให้ผลตามกาล เวลาเหมือนอย่างพฤกษาชาติอันให้ผลตามฤดูกาลนั้นไม่มีเลย เหตุนั้นจึงชื่อว่า “ อะกาลิโกให้ผลไม่มีกาล ”

อนึ่งพระธรรมนั้นท่านอาจร้องเรียกท้าทายผู้ปะฏิบัติว่า “ ท่านจงมาดูเถิด ๆ ” ดังนี้ เพราะพระธรรมนั้น เมื่อผู้ใดได้ดูท่านเห็นท่านเข้าแล้วด้วยตาปัญญากิเลส เครื่อง เสร้าหมอง ซึ่งเป็นเหตุให้เกิดความร้อนเหล่าใดที่มีอยู่ในสันดานของผู้นั้น กิเลสเหล่านั้นย่อมสงบรำงับดับหายไปจากสันดาน ในขะณะเมื่อได้ดูได้

เห็นพระธรรมนั้น แท้จริงท่านที่มาละกิเลสปาปธรรมได้ตามมรรคภาวะนามีคุณปรากฏเรียกว่า " โสดาบันน์ สะกิทาคามิ อะนาคามิ อะริยะบุคล พระอะระหันต์ขีณาศพดังนี้ " นั้น ก็เพราะท่านมาได้ดูได้เห็นธรรมนั้น ความที่มาละกิเลสได้โดยตะทังคะวิขัมกะสะมุจเฉทะประหาน ของผู้ที่มาได้ดูได้เห็นพระธรรมนั้นย่อมมีจริงมีแท้ไม่เปล่าเลย เพราะเหตุนั้นพระธรรมนั้นจึงชื่อว่า " เอหิปัสสิโก ควรจะร้องเรียกผู้ปะฏิบัติว่า " ท่านจงมา ดู เห็น } เถิด " ดังนี้

อนึ่งพระธรรมนั้นอันบุคคลผู้ปะฏิบัติจะพึงน้อมเข้าในใจ คือจะต้องตรึกตรองมองดูด้วยใจจะแลดูด้วยตามิได้ แลดูด้วยใจแล้วก็เห็นพระธรรม ทำใจให้บริสุทธิ์หลุดไปจากกิเลสได้ เพราะเหตุนั้นจึงจะต้องน้อมพระธรรมเข้าในใจ ตรึกตรองพิจาระณาไปด้วยใจ

นัยหนึ่งว่าพระธรรมนั้นเปนของอันบุคคล จะพึงน้อมเข้าในใจได้ อะธิบายว่าผู้ที่บำเพ็ญเพียรรีบเร่งภาวะนา ดังรีบดับผ้าแลเศียรเพลิงไหม้อยู่ฉนั้น แล้วทำมรรคแลผลให้เกิดมีขึ้นในใจ " เพราะเหตุฉนั้นพระธรรมจึงชื่อว่า " โอปะนะยิโก อันบุคคลจะพึงน้อมเข้าในใจได้ "

พระธรรมนั้นอันวิญญูชนผู้รู้วิเศษทั้งหลาย จะพึงรู้แจ้งเฉภาะตัว อะธิบายว่า “ พระธรรมนี้ท่านที่เปนนักปราชญ์ทั้งหลาย จะพึงเห็นแจ้งในตน ๆ ผู้อื่นที่ไม่ได้รู้จะพลอยมารู้ด้วยท่านนั้นไม่ได้ เหมือนอย่างวิชชาศิลปะศาสตร์ต่าง ๆ ผู้ใดได้ศึกษารู้เข้าใจแล้ว ก็รู้เข้าใจเฉภาะตัวของผู้นั้นเอง ผู้อื่นที่ไม่ได้ศึกษาจะพลอยมารู้ในศิลปะศาสตร์วิชชานั้นด้วยไม่ได้ฉะนั้น

เมื่อโยคาพะจรกุลบุตร์มาระภึกตรึกคิดไปในคุณของพระธรรมอยู่ ก็จะมาละเสียได้ซึ่งนิวะระณะธรรม จิตร์ก็จะตั้งมั่นเปนขะณิกะสะมาธิแลอุปะจาระสะมาธิโดยลำดับ ๆ

วินิจฉัยในธรรมมานสสะติ จบแต่เท่านี้

๏ จะวินิจฉัยในสังฆานุสสะติต่อไปว่า โยคาพะจรกุลบุตร์ผู้จะเจริญสังฆานุสสะติกรรมฐานนั้น พึงอาศรัยอยู่ในเสนาสะนะอันสมควรโดยในที่กล่าวมาแล้วก่อนนั้น แล้วจึงระภึกถึงคุณของพระสงฆ์ พระสงฆ์นั้นมีสองจำพวก คืออะริยะสงฆ์จำพวกหนึ่ง สมมติสงฆ์จำพวกหนึ่ง ท่านที่ดำรงอยู่ในมรรค ๔ ผล ๔ ชื่อว่าอะริยะสงฆ์ หมู่ของพระอะริยะเจ้า หมู่เปนพระอะริยะเจ้า ภิกษุตั้งแต่ ๔ รูปขึ้นไปนั่งอยู่ในภายในสีมาไม่มาละหัตถะบาศกันแลกัน มีอำนาจให้สำเร็จสังฆะกรรมนั้น ๆ ได้ ชื่อว่าสมมติสงฆ์ ๆ โดยสมมติ

ก็พระสงฆ์นั้นย่อมมีคุณแก่สัตว์เพราะท่านรักษาปะริยัตติธรรม ของพระพุทธะเจ้าไว้ ได้สังคีติร้อยกรองไว้เปนหมู่เปนหมวด มิให้กระจัดพรัดพราย จนถึงได้จานจาฤกใส่ไว้ในใบลานเปนลำดับ ๆ มา หมู่ชนที่เกิดณภายหลังได้ศึกษาเล่าเรียน สดับฟังทรงจำไว้จึงพากันฉลาดรู้จักพุทธะวะจะนะแลบุญบาปเหตุเกิดสุขแลทุกข์ ถ้าพระพุทธะเจ้าเสด็จดับขันธะปะรินิพพานแล้ว พระสงฆ์มิได้รักษาปะริยัตติธรรมไว้ มิได้ร้อยกรองปะริยัตติธรรมไว้ไซ้ หมู่ชนที่เกิดมาณภายหลังก็จะพากันโง่เขลา หารู้จักพุทธะวะจะนะแลบุญบาปเหตุเกิดสุขแลทุกข์ไม่ ซึ่งประชุมชนที่เกิดภายหลัง มารู้จักพุทธะวะจะนะแลบุญบาปเหตุเกิดสุขแลทุกข์ ตามภูมิบัญญาของตน ๆ ได้นี้ เพราะพระสงฆ์เปนต้นเหตุ ข้อนี้ได้ชื่อว่าพระสงฆ์มีคุณแก่สัตว์อย่างหนึ่ง ๆ อนึ่งพระสงฆ์นั้นท่านเปนบุญญะเขตร์เนื้อนาบุญของสัตว์โลก หาเขตร์บุญอื่นยิ่งกว่าแลเสมอไม่มี บุคคลเหล่าใดมีความต้องการสมบัติที่เปนของมนุษย์ฤาเปนของทิพย์ ฤาต้องการสมบัติคือนิพพานแล้ว แลถวายทานบูชาแลปะฏิบัติตามด้วยความเชื่อแลเลื่อมใสในพระสงฆ์ ๆ ก็สามารถจะให้บุคคลเหล่านั้นได้สมบัตินั้น ๆ สมดังจิตร์ประสงค์ของตน ๆ ได้ ข้อนี้พระสงฆ์ได้ชื่อว่ามีคุณแก่สัตว์อย่างหนึ่ง เพราะเปนบุญเขตร์อันยิ่ง ๗

โยคาพะจะระกุลบุตร์ผู้เจริญสังฆานุสสะติ จะพึงระลึกถึง
คุณของพระสงฆ์โดยนัยที่กล่าวมาแล้วนี้ก็ได้ ฤาจะระลึกถึง
คุณพระสงฆ์ตามพระบาฬีว่า “สุปะฏิปันโน” เปนต้นไปทั้งหมดฤา
บทใดบทหนึ่งก็ได้ ความในพระบาฬีนั้นว่า “พระสงฆ์ผู้สาวกของ
พระผู้มีพระภาคย์ท่านปฏิบัติดี ปิดประตูอะบายได้แล้ว จึงชื่อว่า
“สุปะฏิปันโนปะฏิบัติดีแล้ว”คือพระโสดาบัน์ อนึ่งท่านปะฏิบัติตรง
อยู่อีกชาติเดียวทำที่สุดแห่งทุกข์ได้ จึงชื่อว่า “อุชุปะฏิปันโนปะฏิ
บัติตรงแล้ว” คือพระสะกิทาคามิ อนึ่งท่านปะฏิบัติออกจากกาม
ธาตุแล้ว ดับทุกข์ได้แล้วในพรหมโลก จึงชื่อว่า “ญายะปะฏิปันโน
ปะฏิบัติออกตัวได้แล้ว” คือพระอะนาคามิ อนึ่งท่านปฏิบัติ
ชอบยิ่งดับทุกข์ได้ในชาตินี้แล้ว จึงชื่อว่า “สามีจิปะฏิปันโนปะฏิ
บัติชอบยิ่งแล้ว” คือพระอะระหันต์ พระสงฆ์สาวกของพระผู้
มีพระภาคย์เปนผู้ปะฏิบัติดีแล้ว เพราะเปนผู้ปะฏิบัติแล้วชอบ
ในธรรมวินัยของพระผู้มีพระภาคย์เจ้าที่ตรัสดีแล้ว มิได้ดำเนินโดย
ข้อปะฏิบัติ อันผิดจากพุทธะศาสะนา จึงชื่อว่า “ สุปะฏิปันโนปฏิ
บัติแล้วดี”

อนึ่งเปนผู้ปะฏิบัติตรงแล้วเพราะท่านดำเนินตามทางกลาง คือ
อัษฎางคิกะมรรค มิได้เข้าไปใกล้ซึ่งส่วนลามก ๒ อย่าง คือ
กามะสุขัลลิกานุโยค ซึ่งเปนข้อปะฏิบัติอันผิดจากพระนิพพาน
จึงชื่อว่า “อุชุปะฏิปันโน ปะฏิบัติตรงแล้ว” ฯ

อนึ่งเปนผู้ปะฏิบัติออกตัว ความสรรเสริญสุขในปัตยุบันน์ ในเบื้องน่า ท่านเปนผู้ปะฏิบัติเพื่อจะออกจากภพทั้งสิ้นจากทุกข์ทั้งสิ้นอย่างเดียว จึงชื่อว่า"ญายะปะฏิปันโนปะฏิบัติออกตัวได้แล้ว"

อนึ่งท่านเปนผู้ปะฏิบัติชอบยิ่งแล้ว เพราะท่านปะฏิบัติทำกายวาจาใจให้บริสุทธิ์ด้วยไตรสิกขาศิลสะมาธิปัญญา ซึ่งเปนความปะฏิบัติชอบยิ่งควรแก่โลกุตตะระธรรม ๗ พระสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาคย์ ซึ่งเปนผู้ปะฏิบัติดีแล้ว ปะฏิบัติตรงแล้วปะฏิบัติออกตัวได้แล้ว ปะฏิบัติชอบยิ่งแล้ว นั้นจัดเปนคู่ๆได้ ๔ คู่ คือท่านที่ดำรง อยู่ในโสดาปัตติ มรรค ผล } คู่ ๑ ท่านที่ดำรง อยู่ในสะกะทาคามิ มรรค ผล } คู่ ๑ ท่านที่ดำรงอยู่ในอะนาคามิ มรรค ผล } คู่ ๑ ท่านที่ดำรงอยู่ในอะระหัตตะ มรรค ผล } คู่ ๑ นับเรียงตัวบุคคลออกไปโดยลำดับมรรคแลผลนั้น ๆ เปนพระอะริยะบุคคล ๘ จำพวก พระสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาคย์เจ้านั้น จัดเปนคู่ๆ ได้ ๔ คู่ นับเรียงตัวบุคคลออกไปได้ ๘ จำพวกเหล่านี้ อนึ่งพระสงฆ์นั้นท่านเปนผู้ควรเครื่องสักการะบูชาอันเทวะดาแลมะนุษย์พึงนำมาบูชาเพราะท่านอาจทำเทวะดาแลมะนุษย์

ผู้บูชานั้นให้มีผลอันใหญ่ยิ่ง ตามประสงค์ได้ด้วยคุณของตน ที่มีสันดานบริสุทธิ์แล้ว เปนเขตร์บุญอันยิ่ง เหตุนั้นจึงชื่อว่า "อาหุเนยโย ผู้ควรซึ่งเครื่องสักการะบูชาอันหมู่ชนพึงนำมาบูชา"

อนึ่งพระสงฆ์นั้นเปนผู้ควรซึ่งเครื่องสักการะของตนรับก่อนกว่า ญาติเลมิตร์สะหายแลอาคันตุกะ แขกแต่บันดาที่มาทั้งสิ้น เพราะชนมีญาติเปนต้นเหล่านั้น มีคุณซึ่งจะเสมอด้วยพระสงฆ์นั้นไม่มี พระสงฆ์นั้นมีสันดานอันบริสุทธิ์ เปนเนื้อนาบุญอันดีย่อมปรากฏมีแต่ในพุทธะกาลอย่างเดียว ไม่มีในกาลอื่น ๆ เพราะเหตุนั้นพระสงฆ์นั้นจึงชื่อว่า "ปาหุเนยโย ผู้ควรซึ่งเครื่องสักการะบูชาอันประชุมชนพึงนำมาบูชาก่อน" ฯ

อนึ่งพระสงฆ์นั้นเปนผู้ควรซึ่งทักขิณาทานเครื่องเจริญผลคือสุขสมบัติ อันประชุมชนเชื่อต่อโลกน่าหวังผลแล้วจึงให้ด้วยความเลื่อมใส เพราะพระสงฆ์นั้นอาจทำทักขิณาทานของประชุมชนผู้ให้นั้น ให้มีผลไพรบูลย์ใหญ่ยิ่งได้ด้วยคุณของตนที่มีสันดานบริสุทธิ์เปนเนื้อนาบุญอันยิ่ง ฯ

อนึ่งพระสงฆ์นั้นท่านเปนผู้ควรทำซึ่งอัญชะลีของประชุมชนผู้เลื่อมใส เพราะสงฆ์นั้นมีสันดานบริสุทธิ์เปนเขตร์บุญอันยิ่ง อาจทำอัญชะลีกรรมของประชุมชนนั้นให้เกิดผลวิเศษได้ เพราะ

เหตุนั้นพระสงฆ์จึงชื่อว่า " อัญชะลีกะระนีโย " ผู้ควรทำซึ่งอัญชะลีของประชุมชน

อนึ่งพระสงฆ์ท่านเปนไร่นาที่งอกที่หว่านพืช คือบุญกุศลของประชุมชนในโลก ไม่มีไร่นาอื่นจะยิ่งกว่าฤาเสมอเหมือนได้ เพราะพระสงฆ์นั้นมีสันดานบริสุทธิ์ปราศจากโทษคือกิเลสซึ่งเปนเครื่องประทุษฐร้ายทำสันดานตนให้เสร้าหมอง เพราะเหตุนั้นพระสงฆ์นั้นจึงเปนเขตร์บุญอันยิ่ง ของเทวะดาแลมะนุษย์ทั้งหลาย ก็แลคุณของพระสงฆ์ซึ่งได้พรรณามาตามบทพระบาฬีฉะนี้ เมื่อย่นเข้าแล้วสองอย่างเท่านั้น คือคุณเกือกูลแก่ตนหนึ่ง เกือกูลแก่ผู้อื่นหนึ่ง บทว่าสุปะฏิบันโน ๔ บทนี้ เปนคุณเกือกูลแก่ตน บทตั้งแต่อาหุเนยโยไปจนถึงอะนุตตะรุปุญญักเขตตันนี้ เปนคุณเกือกูลแก่ผู้อื่น เมื่อโยคาพะจรกุลบุตร์มาระภึกตรึกไปในคุณของพระสงฆ์อยู่ นิวะระณะธรรมก็จะสงบร่างับไปจากสันดานจิตร์ก็จะตั้งมั่น เปนขะณิกะสะมาธิแลอุปะจาระสะมาธิโดยลำดับ ๆ วินิจฉัยในสังฆานุสสะติยุติแต่เท่านี้ ๚

๏ จะวินิจฉัยในศีลานุสสะติต่อไปว่า โยคาพะจรกุลบุตร์ผู้จะเจริญศีลานุสสะตินั้น ถ้าเปนคฤหัสถ์ก็พึงชำระศิลของคฤหัสถ์ให้บริสุทธิ์ ถ้าเปนบรรพชิตก็พึงชำระศิลของบรรพชิตให้บริสุทธิ์ ให้เปนศิลอันพระอะริยะชอบใจอย่าให้เปนท่อนคือขาดต้นขาดปลายอย่าให้ทะลุคือขาดกลาง อย่าให้ด่างคือขาด

ข้างต้นฤๅข้างปลายเข้าไปสองฤๅสามโดยลำดับ อย่าให้พร้อย
คือขาดในระหว่าง ๆ คั่น ๆ กัน พึงทำศีลของตน ๆ นั้นให้บริ
สุทธิ์ บริบูรณ์พร้อมมลด้วยดีแล้วพึงเข้าไปยังเสนาสะนะที่สงัด
ดุจกล่าวแล้วแต่หลัง แล้วพึงพิจาระณาซึ่งศีลของตนด้วย
สามารถแห่งคุณความบริสุทธิ์ อันพระอริยะเจ้าชอบใจมีอัน
ไม่ขาดเปนต้นว่าศีลของเรามิได้ขาดในเบื้องต้นแลเบื้องปลาย มิ
ได้ทำลายในท่ามกลางมิได้ด่างมิได้พร้อย เปนไทยมิได้เปนทาษ
ของตัณหา ศีลของเรานี้เปนที่สรรเสริญของนักปราชญ์ อัน
ตัณหาแลทิฐิไม่เข้าถือเอาจับต้องได้ ย่อมเปนไปเพื่อจะให้
สำเร็จอุปะจาระสะมาธิ เมื่อโยคาพะจรกุลบุตร์ระภึกเนือง ๆ อยู่
ถึงศีลของตนโดยนัยดังกล่าวมานี้ จิตร์ก็จะส่งบรำงับนิวะระณะ
ธรรมตั้งมั่นเปนขะณิกะสะมาธิแลอุปะจาระสะมาธิโดยลำดับ ๆ สำ
เร็จเปนกามาพะจะระกุศล วินิจฉัยในศีลานุสสะติยุติแต่เท่านี้ ๗

๏ จะวินิจฉัยในจาคานุสสะติต่อไปว่า โยคาพะจรกุลบุตร์
ผู้จะเจริญจาคานุสสะติกรรมฐานนั้น พึงทำใจให้ยินดีรักใคร่
ในอันบริจาคทานก่อน ๗

อนึ่งพึงตั้งจิตร์ไว้ว่า ตั้งแต่นี้ไปเมื่อปะฏิคาหกผู้จะรับทานมี
อยู่เราไม่ได้ให้ทานโดยที่สุดแต่เข้าก้อนหนึ่งแล้ว เราจะไม่
บริโภคเลยเปนอันขาดทีเดียว ในเมื่อจะเจริญจาคานุสสะติ
กรรมฐานนั้น พึงให้ทานแก่ปะฏิคาหกอันทรงคุณเปนอันดี

แล้วพึงถือเอาซึ่งนิมิตร์ คือ อาการในทานาทีตนได้ด้วยปะริจา
คะเจตะนานั้น แล้วพึงเข้าไปในเสนาสะนะอันสงัด มีนัยดัง
กล่าวมาแล้วแต่หลัง แล้วพึงระภึกซึ่งอันบริจาคทานของตน
ที่ประกอบด้วยคุณมีความปราศจากกระหนี่เป็นต้นว่า เป็นลาภของ
เราแล้วหนอเราได้ชาติเกิดเป็นมะนุษย์นี้ ได้ชื่อว่าได้ด้วยดีแล้ว
หนอ เพราะอยู่บัดนี้ด้วยจิตร์ปราศจากกระหนี่ เรามีบริจาค
สะละปล่อยออกแล้ว มีมือล้างเปียกอยู่เป็นนิตย์ เพื่อจะหยิบ
เทยยะทานให้โดยเคารพ เราเป็นผู้ยินดีแล้วในอันบริจาคทาน
เราเป็นผู้ควรเพื่ออันขอของผู้อื่น ๆ มาขอสิ่งใดเราก็จะให้สิ่งนั้นตาม
ประสงค์ เราเป็นผู้ยินดีแล้วในอันให้แลอันแจกเฉลี่ยของให้
แก่คนอื่น เมื่อโยคาพะจรกุลบุตร์มาระภึกถึงอันบริจาคทาน
ของตนโดยนิยมดังนี้ จิตร์ก็จะปราศจากนิวะระณะธรรม ตั้ง
มั่นเป็นขะณิกะสะมาธิแลอุปะจาระสะมาธิโดยลำดับ ๆ วินิจฉัย
ในจาคานุสสะติยุติแต่เท่านี้ ๗

๏ จะวินิจฉัยในเทวตานุสสะติต่อไปว่า โยคาพะจรกุลบุตร์
ผู้จะเจริญเทวะตานุสสะติกรรมฐานนั้น พึงทำจิตร์ให้ประกอบด้วย
คุณ คือ ศรัทธาศีลสุตะจาคะปัญญาก่อน แล้วพึงไปยังที่สงัด
เงียบ แล้วพึงตั้งไว้ซึ่งท่านผู้มีคุณทั้งหลาย ที่เกิดในคะติอัน
ดีบริบูรณ์ด้วยสุขสมบัติอิสสะริยะยศปะริวาระยศ ซึ่งชาวโลก
เรียกว่าเทวะดาที่ประกอบด้วยคุณมีศรัทธาเป็นต้นไว้ในที่เป็นพยาน

แล้วจึงระฦกว่า “เหล่าท่านเทวะดาซึ่งเกิดในที่คะติอันดี บริบูรณ์ด้วยสุขสมบัติยศศักดิ์ศฤงฆารบริวาร เปนใหญ่เปนอะธิบดีมีเดชานุภาพมากนั้น ๆ เพราะเมื่อชาติก่อน ๆ ท่านเทวะดาเหล่านั้นย่อมปะฏิบัติประกอบด้วยคุณ คือศรัทธาศีลสุตะจาคะปัญญา ก็คุณคือศรัทธาศีลสุตะจาคะปัญญาของเรานี้ก็เหมือนกัน เมื่อตั้งท่านเทวะดาที่เกิดในคะติอันดี บริบูรณ์สุขสมบัติลาภยศไว้ในที่เปนพยานฉะนี้แล้ว ก็พึงระฦกถึงคุณคือศรัทธาศีลสุตะจาคะปัญญาของตนนั้นเนือง ๆ ร่ำไป เมื่อปะฏิบัติอยู่โดยนัยนี้ จิตร์ก็จะสงบรำงับปราศจากนิวะรณะธรรม ตั้งมั่นเปนขะนิกะสะมาธิแลอุปะจาระสะมาธิโดยลำดับ ๆ สำเร็จเปนกามาพะจรกุศลบุญญะราษีวินิจฉัยในเทวะตานุสสะติยุติแต่เท่านี้ ฯะ

๏ จะวินิจฉัยในอุปะสะมานุสสะติต่อไปว่า โยคาพะจรกุลบุตร์ผู้จะเจริญอุปะสะมานุสสะติกรรมฐานนั้น พึงเข้าไปยังที่สงัดแล้วจึงระฦกถึงคุณพระนิพพานธรรมว่า “พระนิพพานนี้ย่ำยีเสียซึ่งความเมาต่าง ๆ มีความเมาในวัยเปนต้น” ฤๅว่า “พระนิพพานนี้นำความหวังความอยากดังระหายน้ำเสียให้วินาศ” ฤๅว่า “พระนิพพานนี้ถอนขึ้นซึ่งอาลัยรักใคร่พัวพันธุ์อยู่ในกามะคุณห้าเสียด้วยดี” ฤๅว่า “พระนิพพานนี้เข้าตัดเสียได้ซึ่งกิเลสแลกรรมแลวิบากอันเปนเหตุให้สัตว์หมุนวนเวียนเกิดตายอยู่ในภพทั้งสาม” ฤๅว่า “พระนิพพานนี้เปนที่สิ้นตัณหาสิ้นความสดุ้งความกลัวความ

อยากด้วยดี” ฤๅว่า “พระนิพพานนี้เปนที่ปราศจากกิเลสเครื่องย้อมใจ” ฤๅว่า “พระนิพพานนี้เปนที่ดับราคะโทษะโมหะโดยไม่เหลือ” ฤๅว่า “พระนิพพานนี้เปนที่ดับเพลิงกิเลสแลเพลิงทุกข์เปนสุขอย่างยิ่ง ราคะโทษะโมหะสามนี้ชื่อว่าเพลิงคือกิเลส เพราะเกิดขึ้นกับจิตร์ทำจิตร์ให้เสร้าหมองขุ่นมัวด้วย ทำจิตร์ให้ร้อนกระสับกระส่ายด้วย

ชาติ ความเกิด ชรา ความแก่ มะระณะ ความตาย โสกะ ความแห้งใจ ปะริเทวะความร่ำไรพร่ำบ่นด้วยวาจา ทุกข์ ความเจ็บกาย โทมะนัส ความเสียใจ อุปายาส ความคับแค้นใจ ๙ นี้ชื่อว่าเพลิงคือทุกข์ เพราะเปนเหตุแห่งความทุกข์ต่าง ๆ ด้วย เปนตัวทุกข์เหลือทนด้วย เพลิงคือกิเลสมีราคะเปนต้น เพลิงคือทุกข์มีชาติเปนต้น เหล่านี้มาถึงพระนิพพานแล้วย่อมดับสิ้นไปหมดไม่เหลืออยู่ได้ เหตุนั้นพระนิพพานนั้นจึงเปนสุขอย่างยิ่ง ให้โยคาพะจรกุลบุตร์ผู้เจริญอุปะสะมานุสสะติ พึงระภึกถึงคุณของพระนิพพานบทใดบทหนึ่งเปนอารมณ์ โดยนัยดังกล่าวมานี้ เมื่อระภึกอยู่ถึงคุณของพระนิพพานนั้นเนือง ๆ ร่ำไป จิตร์ก็จะสงบรำงับจากราคะโทษะโมหะ ตั้งมั่นเปนขะณิกะสะมาธิแลอุปะจาระสะมาธิโดยลำดับ ๆ สำเร็จเปนกามาพะจรกุศลบุญญะราษี

วินิจฉัยในอุปะสะมานุสสะติยุติแต่เท่านี้ ๖ะ

๑ จะวินิจฉัยในมะระณานุสสะติต่อไปว่า โยคาพะจรกุลบุตร์ผู้จะเจริญมะระณานุสสะตินั้น พึงไปยังที่สงัดแล้วกระทำปริกรรมนึกไปว่า “ความตายจักมีแก่เรา ๆ จักต้องตาย” ดังนี้ ฤๅนึกว่า “ชีวิตของเราจักขาดไป” ดังนี้ ฤๅจะนึกว่า “เรามีความตายเปนธรรมดาล่วงความตายไปไม่ได้” ดังนี้ก็ได้เมื่อทำปะริกรรมนั้นพึงทำในใจนึกด้วยอุบาย อย่าได้ทำในใจนึกด้วยหาอุบายมิได้ ซึ่งว่าทำในใจนึกด้วยอุบายนั้น คือให้เปนผู้มีสะติแลปัญญากำหนดพิจารณา ให้เกิดความสังเวชว่า “ความตายนี้จักมีเปนแน่ ชีวิตที่เลี้ยงร่างกายจิตร์ใจให้สดใสเปนอยู่นี้จักขาดไปเปนแท้” พึงเปนผู้มีสะติแลปัญญากำหนดพิจาระณาให้เกิดความสังเวชฉะนี้ อย่าได้ปะริกรรมบ่นเพ้อพึมพำไปแต่ปาก ถ้าแลบ่นเพ้อพึมพำไปไม่ได้ตั้งสะติพิจาระณาด้วยปัญญา ธรรมสังเวชในความตายนั้นก็ไม่เกิดขึ้นได้ อย่างนี้ชื่อว่าทำในใจนึกด้วยหาอุบายมิได้ แท้จริงเมื่อโยคาพะจรกุลบุตร์มาทำในใจนึกด้วยหาอุบายมิได้ดังนั้น ขะณะเมื่อระฦกถึงความตายของคนที่รักใคร่ มีมารดาบิดาเปนต้นก็มักจะโศกเสร้าเสียใจ ขะณะเมื่อระฦกถึงความตายของคนที่ไม่รักไม่ชัง ก็มักจะเพิกเฉยเสีย มิได้มีความสังเวช ดังสัปประเหร่ออันเหนทรากศพไม่มีความสังเวชฉะนั้น ขะณะเมื่อระฦกถึงความตายของคนที่มีเวรอันเปนข้าศึกกัน ก็จะชื่นชมโสมนัส ขะณะเมื่อระฦกถึงความตาย

ของตน ก็มักจะเกิดความสดุ้งหวาดเสียวตกใจกลัว ดังคนขลาดเหนนายเพ็ชฌฆาฏถือดาบเงื้อดเง้ออยู่และมีความสดุ้งตกใจกลัวฉะนั้น ความทำในใจโดยไม่แยบคายด้วยหาอุบายมิได้ ย่อมประกอบไปด้วยโทษต่าง ๆ ดังพรรณามาฉะนี้ เพราะเหตุนั้นเมื่อโยคาพะจรกุลบุตร์ผู้จะเจริญมะระณานุสสะติกรรมฐานนี้ พึงระภึกถึงความตายโดยแยบคายด้วยอุบายที่ชอบ ทำให้ประกอบพร้อมด้วยองค์ ๓ คือสะติระภึกถึงความตายอยู่ ๑ ญาณรู้ว่า “ความตายจักมีเปนแน่ตัวจะต้องตายเปนแท้” ๑ เกิดสังเวชสลดใจ ๑ เมื่อระภึกถึงความตายประกอบพร้อมด้วยองค์ทั้ง ๓ นี้แล้วก็จะข่มนิวะระณะธรรมทั้งสิ้นเสียได้ จิตร์ใจก็จะตั้งมั่นเปนขะณิกะสะมาธิแลอุปะจาระสะมาธิ โดยลำดับ ๆ สำเหร็จเปนกามาพะจรกุศลราษี โยคาพะจรกุลบุตร์ผู้ระภึกถึงความตายเนือง ๆ อยู่อย่างนั้นก็จะเปนผู้ไม่ประมาทไม่มัวเมาสิ้นกาลทั้งสิ้น จะไม่ยินดียิ่งในภพตัดความยินดียิ่งในภพทั้งสิ้นเสียได้ จะไม่รักใคร่ในชีวิตมาละความรักใคร่ในชีวิตเสียได้ จะเว้นเสียซึ่งกรรมที่เปนบาปจะเปนผู้มักน้อยไม่สะสม เก็บเข้าของไว้มากจะเปนผู้มีมลทิน คือกระหนี่ปราศจากสันดาน มิได้หวงเสียดายในเครื่องปะริกขารทั้งสิ้น จะถึงซึ่งอันคุ้นเคยในอนิจจะสัญญาความหมายรู้ว่าสังขารคือรูปธรรมนามธรรม ร่างกายจิตร์ใจไม่เที่ยงแลทุกขะสัญญาความหมายรู้ว่าสังขารเปนทุกข์ แลอนัตตะสัญญาความรู้ว่า

ธรรมทั้งสิ้นเปนอะนัตตา ใช่ตัว ใช่ตน ใช่สัตว์ ใช่บุคคล อะนิจจัง ทุกขอะนัตตานั้น ก็จะเข้าไปตั้งปรากฏอยู่แจ้งชัดในสันดาน อนึ่งเมื่อความตายมาถึงก็จะไม่กลัวตาย เปนผู้มีสะติตายมิได้เปนคนหลงตาย คนที่ไม่ได้เจริญมะระณะสะตินั้นเมื่อใกล้จะตายมักจะสะดุ้งตกใจกลัวตายเปนกำลัง ดังคนอันสัตว์ร้ายครอบงำไว้จะกินเปนภักษาหาร มิฉะนั้นดังคนอันอยู่ในเงื้อมมือของโจรฤๅเงื้อมมือของเพ็ชฌฆาฏ มีความสดุ้งตกใจกลัวฉะนั้น ฃ คุณคือเจริญมะระณะสะตินี้เปนปัจจัยที่จะให้ได้สำเร็จแก่พระนฤพานผู้ที่เจริญมะระณะสะติกรรมฐานนี้ ถ้ายังมิสำเร็จแก่พระนฤพานในชาตินี้ เมื่อสิ้นชีพทำลายขันธ์ลงก็จะมีสุคติภพเปนเบื้องน่า มะระณานุสสะติภาวะนาย่อมประกอบไปด้วยคุณานิสงส์เปนอันมากฉะนี้ ฃ เพราะฉะนั้นควรที่ผู้ปรีชาจะพึงมีอุสาหะเจริญมะระณานุสสะติกรรมฐานนี้ สิ้นกาลเนือง ๆ เทอญ ฃ

วินิจฉัยในมะระณานุสสะติยุติแต่เท่านี้ ฃะ

๑ จะวินิจฉัยในกายะคะตาสะติต่อไปว่า โยกาพะจรกุลบุตร์ผู้จะเจริญกายะคะตาสะติกรรมฐานนั้น พึงตั้งสะติกำหนดพิจาระณาซึ่งกายเปนที่ประชุมแห่งส่วนน่าเกลียด ข้างบนตั้งแต่พื้นเท้าขึ้นมา ข้างล่างตั้งแต่ปลายผมลงไปมีหนังหุ้มอยู่โดยรอบให้เห็นว่าเต็มไปด้วยของไม่สะอาดมีประการต่าง ๆ ถ้าจะนับเปน

ส่วน ๆ ๓๑ ส่วนคือ เกษาผมทั้งหลายส่วน ๑ โลมาขนทั้งหลายส่วน ๑ นะขาเล็บทั้งหลายส่วน ๑ ทันตาฟันทั้งหลายส่วน ๑ ตะโจหนังส่วน ๑ มังสังเนื้อส่วน ๑ นหารเส้นเอ็นทั้งหลายส่วน ๑ อัฏฐีกระดูกทั้งหลายส่วน ๑ อัฏฐิมิญชังเยื่อในกระดูกในสมองส่วน ๑ วักกังม้ามส่วน ๑ หะทะยังหัวใจส่วน ๑ ยะกะนังตับส่วน ๑ กิโลมะกังพังผืดส่วน ๑ ปิหะกังไตส่วน ๑ ปิปผาสังปอดส่วน ๑ อันตังไส้ใหญ่ส่วน ๑ อันตะคุณังไส้น้อยที่รัดเหนี่ยวไส้ใหญ่ไว้ส่วน ๑ อุทะริยังอาหารใหม่ส่วน ๑ กะรีสังอาหารเก่าส่วน ๑ ปิตตังน้ำดีส่วน ๑ เสมหังน้ำเสลดส่วน ๑ บุพโพน้ำเหลืองส่วน ๑ โลหิตังน้ำเลือดส่วน ๑ เสโทน้ำเหงื่อส่วน ๑ เมโทน้ำมันข้นส่วน ๑ อัสสุน้ำตาส่วน ๑ วะสาน้ำมันเหลวส่วน ๑ เขโฬน้ำลายส่วน ๑ สิงฆานิกาน้ำมูกส่วน ๑ ละสิกาน้ำไขข้อส่วน ๑ มุตตังน้ำเยี่ยวส่วน ๑ รวมเป็น ๓๑ ส่วน ด้วยกัน ๗ ผมนั้นงอกขึ้นตามหนังศีษะทั้งสิ้น ขนนั้นงอกขึ้นตามขุมขนเว้นไว้แต่ฝ่ามือฝ่าเท้า เล็บนั้นงอกขึ้นตามปลายมือปลายเท้าสีขาวคล้ายเกล็ดปลา ฟันนั้นงอกขึ้นตามกระดูกคางข้างบนข้างล่างสำหรับบดเคี้ยวอาหาร หนังนั้นหุ้มอยู่ทั่วกายเนื้อนั้นอยู่ถัดหนังเข้าไปเป็นชั้น ๆ พอกกระดูกไว้ดังดินทาฝามีสีแดง ๆ เส้นเอ็นนั้นสีขาวใหญ่บ้างเล็กบ้าง เกี่ยวประสานผูก

พันธ์กระดูกไว้ดุจดังเถาวัลย์ผูกพันธ์รัดฟืนไว้ มิให้กระจัดกระจายฉะนั้น ฯ กระดูกนั้นเปนร่างโครงค้ำเข็งอยู่ในกาย ประมาณสามร้อยท่อนมีสีขาว เยื่อในกระดูกนั้นมีสีขาวเหมือนกะยอดหวายที่บุคคเผาอ่อนแล้วใส่ไว้ในกระบอกไม้ฉะนั้น เยื่อในสมองศีษะนั้นเปนยวงขาวเหมือนกะนุ่นคลุกกะที ๗ ม้ามนั้นเปนก้อนเนื้อสองก้อนมีข้อขั้วอันเดียวกัน ดังผลมะม่วงสองผลมีขั้วอันเดียวกันฉะนั้นมีสีแดงคล้ำ ๆ หัวใจนั้นมีสีแดงสัณฐานเหมือนกะดอกบัวตูมตั้งอยู่ท่ามกลางอก ๗ ตับนั้นเปนแผ่นเนื้อสองแผ่นมีสีแดงคล้ำ ตั้งอยู่ระหว่างอกข้างขวาเคียงเนื้อหัวใจ ถ้าคนมีปัญญามากปลายตับนั้นเปนแฉก ๆ สองแฉกบ้างสามแฉกบ้าง ๗ พังผืดนั้นมีสีขาวเหนียวหนังกับเนื้อติดกันไว้บ้างเหนียวเนื้อกับเอ็นติดกันไว้บ้าง เหนียวกระดูกกับเนื้อติดกันไว้บ้าง ไตนั้นเปนชั้นเนื้อสีดำคล้ำเหมือนลิ้นโคดำอยู่ข้างชายโครงข้างซ้าย ปอดนั้นเปนแผ่นเนื้อใหญ่สีแดงคล้ำตั้งอยู่ท่ามกลางอกปกคลุมม้ามแลหัวใจแลตับอยู่ดุจฝาละมี ให้พึงเข้าใจว่าหัวใจอยู่ท่ามกลางอก ม้ามอยู่ข้างซ้ายหัวใจ ตับอยู่ข้างขวาหัวใจ ปอดปกคลุมปิดม้ามหัวใจแลตับอยู่ทั้งหมด ไส้ใหญ่อยู่ใต้ม้าม ไส้น้อยอยู่ใต้หัวใจตับไตอยู่บนไส้ ๗ ก็ไส้ใหญ่นั้นปลายข้างหนึ่งอยู่ตอหอย ปลายข้างหนึ่งอยู่ทวารขดอยู่ ๒๑ ขดทบไปทบมาแช่

ชุ่มอยู่ด้วยโลหิตในท้องดังปลาไหลเผือกบุคคลตัดศีษะแล้ว แล
แช่ไว้ในรางเลือดฉะนั้น ไส้น้อยนั้นรัดไส้ใหญ่ที่ทบไปทบมาอยู่
สีขาว ๆ อาหารใหม่นั้นคือสิ่งของที่บริโภคกลืนลงไปถึงท้องแล้ว
แลอาเจียนออกมาเสียเช่นนั้น ๆ อาหารเก่านั้นคือของที่บริโภค
ค้างอยู่ในท้องกลายเปนคูถเช่นอุจจาระที่ถ่ายออกมาฉะนั้น ๆ น้ำ
ดีนั้นสีเขียวคล้ำ ๆ ที่เปนผักติดอยู่ใต้ตับ ที่ไม่เปนผักซึมทราบ
อยู่ทั่วทั้งกาย เว้นไว้แต่ผมขนเล็บพันแลกระดูกแลหนังที่เปน
แผ่นแข็งอยู่กระด้างเสีย ๗ น้ำเสลษม์นั้นสีคล้ำ ๆ เปนมวก ๆ
ขังอยู่ในไส้ใหญ่ปกคลุมอยู่ข้างบน กำบังกลั่นปฏิกูลมิให้พุ่งขึ้น
มาได้ ขะณะเมื่อบุคคลกินอาหารกลืนลงไป น้ำเสลษม์นั้นก็
แหวกออกเปนช่อง ครั้นอาหารจมลงไปแล้วก็กลับปิดเข้าดังเก่า ๗
น้ำเหลืองนั้นตั้งอยู่ในสะริระที่มีบาดแผลและชอกช้ำเปนต้น น้ำ
เลือดนั้นสองอย่าง เลือดข้นมีสีสุกดังน้ำครั่งที่ข้น ๆ ตั้งอยู่ใน
ท้องท่วมม้ามหัวใจตับปอด ไหลซึมทราบไปทีละน้อย ๆ ชุ่มไป
ในม้ามแลเนื้อหัวใจและตับปอดอย่างหนึ่ง เลือดเหลวใสมี
สีแดงดังน้ำครั่งจาง ๆ ซึมทราบอยู่ทั่วทั้งกาย เว้นไว้แต่หนัง
อันแห้งกระด้าง และผมขนเล็บพันกระดูกเสีย น้ำเหงื่อ
นั้นสีดังน้ำมันงาอันใส ไหลออกจากขุมผมแลขนในกาล
เมื่อกายร้อนด้วยพิษเพลิงและเดช ฤๅกินของเผ็ดแลร้อน
ฤๅธาตุอันใดอันหนึ่งวิการ ๗ น้ำมันข้นนั้นสีดังขมิ้นติดอยู่

กับหนังต่อเนื้อ ฯ น้ำตานั้นสีดังน้ำมันงาอันใสตั้งอยู่ในขุมตาทั้งสอง ย่อมไหลออกมาในกาลเมื่อร้องให้ ฤๅหัวเราะหนักเปนต้น ฯ น้ำมันเหลวนั้นสีดังน้ำมันมะพร้าวที่เปนไขอยู่ตามฝ่า มือ เท้า } หลัง มือ เท้า } และภายในช่องหูแลหน้าผากแลจะงอยบ่าโดยมาก เมื่อต้องร้อนด้วยพิษเพลิงฤๅแดดเปนต้นจึงไหลออกมา น้ำลายนั้นอยู่ในปากสีขาวสัณฐานดังฟองน้ำ ไหลซึมอยู่ในกระพุ้งแก้มทั้งสองช่องที่เกิดน้ำลายนั้นอยู่ใต้ลิ้น ฯ น้ำมูกนั้นอยู่ในสมองศีษะเปนยวงไหลออกทางนาสิกเหลวบ้างข้นบ้าง ฯ น้ำไขข้อนั้นติดอยู่ตามข้อกระดูกที่ต่อทั้งสิ้น ฯ น้ำมูตร์นั้นเกรอะออกจากอาหารใหม่และอาหารเก่าขังอยู่ในกระเภาะที่อยู่ของบัสสาวะ ฯ กายซึ่งแยกออกเปนอาการ ๓๑ ส่วนนี้ ตามพระบาฬีพระพุทธะเจ้าตรัสเทศนา แต่ในคัมภีร์อรรถะกะถาท่านแยกเยื่อในสมองศีษะออกส่วนหนึ่งตาง หาก เรียกว่ามัตถะเกมัตถะลุงคำ จึงเปนอาการ ๓๒ อาการ ๓๒ นี้ย่อมปรากฏ แก่ชาวโลกโดยมาก ชาวโลกย่อมร้องเรือกว่า“ อาการ ๓๒ ,, ดังนี้ อาการ ๓๑ ตามในพระบาฬี อาการ ๓๒ ตามในพระอรรถะกะถานี้ ให้โยคาพะจรกุลบุตร์ผู้เจริญกายะคะตาสะติพึงพิจาระณาให้เห็นเปนปะฏิกูล โดยสีแลสัณฐานแลกลิ่นแลที่เกิดแลที่อยู่ทุกส่วน ๆ ฤๅส่วนใดส่วนหนึ่งก็ได้ พึงพิจาระณาโดยอะนุโลม ปะฏิโลม ถอยน่า ถอยหลัง กลับ

ไปกลับมา ให้เห็นเปนของปะฏิกูลลงจงได้ ถ้าไม่เห็นเปนของปะฏิกูลลงได้ ยังกำหนัดรักใคร่ยินดีอยู่ในกายไซ้ร ก็พึงถามใส่ไปในใจ ว่าสิ่งไหนเปนของดีของงามในกายนี้ จึงมากำหนัดรักใคร่ยินดีเอาเปนหนักหนา กายนี้เปนของปะฏิกูลพึงเกลียดทั้งสิ้นไม่ใช่ฤๅ " แล้วก็ให้พึงกำหนดใส่ไปในใจอีกว่า นั่นก็ {ผม / ขน} นั่นก็ {เล็บ / ฟัน / หนัง} จนถึงมูตร์เปนที่สุด " แล้วจึงกลับถามไปในใจอีกว่า " ส่วนไหนเล่าที่เปนของ {ดี / งาม} " ถ้าใส่ไปในใจดังพรรณามาฉะนี้ ก็จะเห็นลงว่า " เปนของปะฏิกูลพึงเกลียดได้ ถ้าไม่เหนเปนของปะฏิกูลทุกส่วนไซร้ ส่วนไหนที่ปรากฏเปนของปะฏิกูลชัด คือมูตร์คูถฤๅบุพโพโลหิตเสมหะเหงื่อไคล ก็พึงนึกแต่ส่วนนั้นร่ำไปจนปะฏิกูลผุดขึ้น ครั้นเหนส่วนใดส่วนหนึ่งเปนปะฏิกูลแล้ว ส่วนอื่น ๆ ก็จะเหนเปนปะฏิกูลไปเหมือนกันดังต้น {ผัก / หญ้า} ที่งอกขึ้นบนกูถคนทั้งหลายย่อมเกลียดฉันใด ผมขน เล็บฟัน ก็อาศรัย มูตร์คูถบุพโพโลหิตชุ่มอยู่ เปนของปะฏิกูลพึงเกลียดฉันนั้น

อนึ่งเข้าของผ้านุ่งผ้าห่มเปนต้น ซึ่งเปนของบริสุทธิ์สอาดดี ถ้าเปื้อนมูตร์คูถน้ำเลือดน้ำหนองแล้ว คนผู้ที่สอาดทั้งหลายก็เกลียดแลกล่าวติเตียนว่า ผ้านี้ปะฏิกูลนักเปื้อนมูตร์คูถน้ำเลือดน้ำหนอง ไม่อยากจะจับต้องนุ่งห่มฉันใด ผมขนเล็บฟันหนังนี้ถึงบุคคลจะสำคัญว่าดีว่างาม ก็ติดเปื้อนอยู่ด้วยมูตร์คูถน้ำเลือดน้ำหนอง เครื่องปะฏิกูลก็ชื่อว่าเปนของปะฏิกูลไม่ควรกำหนัดยินดีฉันนั้น

อนึ่งม่อข้างในใส่มูตร์คูถน้ำเลือดน้ำหนองแลของเน่าต่าง ๆ ข้างนอกแม้จะวาดเขียนตกแต่งให้งดงามสักเท่าใด ๆ ก็ไม่พ้นปะฏิกูลเพราะมูตร์คูถแลน้ำเลือดน้ำหนองแลของเน่าเหล่านั้น ซึมออกมาพาให้เห็นเปนปะฏิกูลฉันใด กายนี้เล่าถึงจะขัดสีตกแต่งประดับประดาให้วิจิตร์งามอย่างไร ก็เหมือนกับม่อที่วิจิตร์งามข้างนอกข้างในเต็มไปด้วยของไม่สอาดมีมูตร์คูถเปนต้นฉะนั้น

เมื่อพิจาระณากายของตนเห็นเปนปะฏิกูลแล้ว ก็พึงพิจาระณากายของผู้อื่นให้เห็นเปนปะฏิกูลเหมือนกัน แล้วรวมกายตนกายผู้อื่นเปนอันเดียวกัน เพ่งพิจาระณาไปโดยนัยดังกล่าวมานี้ เมื่อโยคาพะจรกุลบุตร์ปะฏิบัติอยู่ดังนี้ จิตร์ใจก็จะสงบรำงับจากนิวะระณะธรรม ตั้งมั่นเปนขะณิกะสะมาธิแลอุปะจารสมาธิ แลอัปปะนาสะมาธิเพียงปะฐมฌาน โดยลำดับ ๆ สำเร็จเปนกามาพะจรกุศลแลรูปาพะจรกุศล อนึ่งถ้าโยคาพะจรกุลบุตร์อาศรัยซึ่งอารัมมะณะประเภทคือสีต่าง ๆ มีสีเขียวเปนต้น

ซึ่งปรากฏในอาการ ๓๑ ๓๒ นั้น พิจาระณาเอาเปนกะสิณ ปะริกรรมไปก็จะได้สำเร็จอัปปะนาสะมาธิ ตลอดขึ้นไปถึงจะตุตถะฌานปัญจะมะฌาน แลจะเปนอุปะนิสัยให้ตรัสรู้ตลอดถึงฉะฬาภิญญาสะมาบัติแลมรรคผล เหตุนั้นควรที่กุลบุตร์ผู้มีศรัทธา อย่าได้ประมาทพึงอุสาหเจริญกายคะตาสะติกรรมฐานนี้อันประกอบด้วยอานิสงส์เปนอันมากดุจพรรณมาฉะนี้เทอญ

วินิจฉัยในกายะคะตาสติ ยุติแต่เท่านี้

๏ จะวินิจฉัยในอาณาปาณะสะติกรรมฐานต่อไปว่า โยคาพะจรกุลบุตร์ผู้จะเจริญอาณาปานะสะติกรรมฐานนั้น พึงเข้าไปอาศรัยอยู่ในป่าฤๅอยู่ในรุกขะมูลร่มพฤกษา ฤๅอยู่ในเรือนโรงศาลากุฎีที่ว่างเปล่าเปนที่เงียบสงัด แห่งใดแห่งหนึ่งสมควรแก่ภาวะนานุโยคแล้ว พึงนั่งคู้บันลังก์ขัดสะมาธิ เท้าขวาทับเท้าซ้ายมือขวาทับมือซ้าย ตั้งกายให้ตรงดำรงสะติไว้ให้มั่น คอยกำหนดรู้ลมหายใจเข้าหายใจออกอย่าให้ลืมหลง เมื่อหายใจเข้าก็พึงนำหนดรู้ว่าหายใจเข้า เมื่อหายใจออกก็พึงกำหนดรู้ว่าหายใจออก เมื่อหายใจเข้าแลออกยาวฤๅสั้น ก็ให้พึงกำหนดรู้โดยประจักษ์ชัดทุกครั้ง ๆ ไปอย่าลืมหลง อนึ่งท่านสอนให้กำหนดนับ คือเมื่อลมหายใจเข้าแลลมหายใจออก อันใดปรากฏแจ้งก็ให้นึกนับว่า” หนึ่ง ๆ ” เปนต้นไปจนถึงสิบ ดังคนนับตวงซึ่งเข้าเปลือกท่านให้นับลมหายใจเข้าก่อน ให้นับลมหายใจออกที่สอง

ให้นับเปนคู่ ๆ กันไปจนถึงสิบ คือเมื่อลมหายใจเข้าหายใจ

ออกนับว่า ๑ ๑ แล้ว ลม เข้า ออก นับว่า ๒ ๒

ลม เข้า ออก นับว่า ๓ ๓ นับว่า ๔ ๔ นับว่า ๕ ๕ เปนปัญจะกะ

ลม เข้า ออก นับว่า ๑ ๑ นับว่า ๒ ๒ นับว่า ๓ ๓ นับว่า

๔ ๔ นับว่า ๕ ๕ นับว่า ๖ ๖ เปนฉักกะ ๗ ลม เข้า ออก นับว่า

๑ ๑ นับว่า ๒ ๒ นับว่า ๓ ๓ นับว่า ๔ ๔ นับว่า ๕ ๕ นับว่า

๖ ๖ นับว่า ๗ ๗ เปนสัตตะกะ ๗ ลม เข้า ออก นับว่า ๑ ๑

นับว่า ๒ ๒ นับว่า ๓ ๓ นับว่า ๔ ๔ นับว่า ๕ ๕ นับว่า ๖ ๖

นับว่า ๗ ๗ นับว่า ๘ ๘ เปนอัฏฐะกะ ๗ ลม เข้า ออก นับว่า

๑ ๑ นับว่า ๒ ๒ นับว่า ๓ ๓ นับว่า ๔ ๔ นับว่า ๕ ๕ นับว่า

๖ ๖ นั้นว่า ๗ ๗ นับว่า ๘ ๘ นับว่า ๙ ๙ เปนนะวะกะ ๗

ลม เข้า ออก นับว่า ๑ ๑ นับว่า ๒ ๒ นับว่า ๓ ๓ นับว่า

๔ ๔ นับว่า ๕ ๕ นับว่า ๖ ๖ นับว่า ๗ ๗ นับว่า ๘ ๘ นับว่า ๙ ๙

นับว่า ๑๐ ๑๐ เปนทะสะกะ

แล้วให้นับแต่บัญจะกะหมวด ๕ ขึ้นไปจนถึงทะสะกะหมวด ๑๐ อีกเล่า ให้พึงนับดังนี้ร่ำไป เมื่อโยคาพะจรกุลบุตร์กำหนดนับลมอันเดินโดยคลองนาสิกด้วยประการดังนี้ ลมหายใจ เข้า ออก นั้นก็ปรากฏแก่โยคาพะจรกุลบุตร์นั้น เมื่อลมหายใจ เข้า ออก ปรากฏแล้ว ก็เดินโดยคลองนาสิกเร็ว ๆ เข้าลำดับนั้นโยคาพะจรกุลบุตร์นั้นอย่าเอาสะติระฦกตามลมเข้าแลลมออกเลย คอยกำหนดเอาซึ่งลมที่มากระทบซึ่งปลายนาสิกและริมฝีปากเบื้องบน แล้วนับให้เร็วเข้าตามลมว่า ๑ , ๒ , ๓ , ๔ , ๕ , ที่หนึ่งว่า ๑ , ๒ , ๓ , ๔ , ๕ , ๖ , ที่สองว่า ๑ , ๒ , ๓ , ๔ , ๕ , ๖ , ๗ , ที่สามว่า ๑ , ๒ , ๓ , ๔ , ๕ , ๖ , ๗ , ๘ , ที่สี่ว่า ๑ , ๒ , ๓ , ๔ , ๕ , ๖ , ๗ , ๘ , ๙ , ที่ห้าว่า ๑ , ๒ , ๓ , ๔ , ๕ , ๖ , ๗ , ๘ , ๙ , ๑๐ , ที่หกพึงนับตามลมเข้าออกโดยในนี้ร่ำไป

อาณาปาณสะติกรรมฐานนี้ เนื่องอยู่ด้วยสะติอันนับ เมื่อนับไปโดยนิยมดังนี้แล้ว จิตร์ของโยคาพะจรกุลบุตร์นั้นก็จะเปนเอกัคคะตา ถึงซึ่งความเปนธรรมชาติมีอารมณ์อันเดียวด้วยกำลังอันนับลม ฯ โยคาพะจรบางพวกจำเดิมแต่มะนะสิการซึ่งกรรมฐานนี้ด้วยสามารถอันนึกนับซึ่งลมนั้น ลมอัสสาสะปัสสาสะก็ดับไปโดยลำดับ ๆ กระวนกระวายก็สงบรำงับลง เมื่อกระวนกระวายสงบรำงับลงแล้ว จิตร์ก็เบาขึ้นแล้วกายก็เบาขึ้นด้วย ดุจถึงซึ่งอาการอันลอยไปในอากาศ เมื่อลมอัสสาสะปัสสาสะหยาบดับลงแล้วจิตร์ของโยคาพะจรนั้น ก็มีแต่นิมิตร์คือลมอัสสาสะปัสสาสะอันสุขุมเปนอารมณ์ เมื่อพยายามสืบต่อไปลมอันสุขุมนั้นก็ดับลงเกิดลมที่สุขุมละเอียดนักเข้า ฯ โยคาพะจรผู้เจริญซึ่งกรรมฐานอื่น ๆ นั้น ครั้นมะนะสิการตรึกตรองไป ๆ ก็ยิ่งปรากฏแจ้งชัดเข้า ๆ ก็อาณาปาณะสะติกรรมฐานนี้ มิได้เปนเช่นนั้นยิ่งเจริญไป ๆ ลมก็ยิ่งละเอียดเข้า ๆ ถึงซึ่งมิได้ปรากฏแก่โยคาพะจรผู้เจริญนั้น ลมนั้นดังประหนึ่งว่าหายไปหมดไปโดยลำดับ ๆ ครั้นเมื่อลมหายไปหมดไปมิได้ปรากฏดังนั้นแล้ว โยคาพะจรอย่าพึงลุกจากอาสะนะไปเสียด้วยคิดว่า " พระกรรมฐานของเราฉิบหายเสื่อมเสียแล้ว "ดังนี้เปนต้น ถ้าลุกจากอาสะนะไปเสียอิริยาบถนั้นกำเริบแล้ว พระกรรมฐานนั้นก็จะเสื่อมไปเสียไป คือลมที่สุขุมละเอียดยิ่งนักนั้น ก็จะเสื่อมหายไปจะเกิดลมหยาบขึ้น เหตุดังนั้นให้โยคาพะจรกุลบุตร์อย่าลุกไปนั่งอยู่ในที่นั้น พึงทำ

กรรมฐานที่เสื่อมไปนั้นให้คืนมา แต่ประเทศอันลมเคยถูกต้องเปนปรกตินั้นอุบายที่จะทำลมที่เสื่อมไปนั้นให้คืนมาดังนี้

เมื่อโยคาพะจรรู้ว่าลมเสื่อมหายไปมิได้ปรากฏแล้ว พึงพิจารณาค้นคว้าว่าลมอัสสาสะปัสสาสะนี้ มีในที่ไรไม่มีในที่ไร มีแก่คนพวกไร ไม่มีแก่คนพวกไร เมื่อพิจารณาดังนี้ก็จะรู้ว่าลมหายใจเข้าออกนี้ มิได้มีแก่คนตายเปนต้น เมื่อรู้ดังนั้นแล้วพึงตักเตือนตนเองว่า ดูกรบัณฑิตย์ตัวท่านก็มิใช่คนตาย เปนต้นลมจะสูญหายไปข้างไหนคงจะมีอยู่เปนแท้ แต่ถ้าว่าปัญญาท่านน้อยจึงกำหนดไม่ได้ เมื่อตักเตือนตนดังนี้แล้ว พึงตั้งสะติกำหนดที่ลมมากระทบ ครั้นจับลมอันมากระทบเปนปรกติได้แล้วพึงมะนะสิการซึ่งลมนั้น แท้จริงลมอัสสาสะปัสสาสะนั้น ถ้าคนมีนาสิกยาวลมกระทบกระพุ้งจมูก ถ้าคนมีนาสิกสั้นลมกระทบริมปลายปากเบื้องบน เหตุดังนั้นให้โยคาพะจรกุลบุตร์เอาสะติคอยกำหนดซึ่งลมว่าจะมากระทบซึ่งที่อันนี้ ดุจบุรุษย์ไถนาด้วยโค แลบุรุษย์ผู้ไถนานั้น ครั้นไถไปพอเต็มกำลังโคแล้วก็ปลดโคออกจากแอกปล่อยไป ส่วนคนนั้นก็เข้านั่งอยู่ใต้ร่มไม้เพื่อรำงับกระวนกระวาย ฝ่ายโคนั้นก็เข้ายังป่าชัฏด้วยกำลังเร็ว บุรุษย์ผู้ไถนานั้นปรารถนาจะจับโคมาเทียมแอกไถนาต่อไปอีก จะได้ตามรอยเท้าโคไปในป่าชัฏนั้นหามิได้ ถือเอาเชือกแลประตักแล้วก็ตรงไปยังประเทศที่โคเคยลง นั่งคอยนอนคอยอยู่ในที่นั้น ฝ่ายโคเที่ยวไปหาอาหารกินอิ่มแล้ว ก็

ลงไปยังท่าน้ำ กินน้ำแล้วก็กลับมา เจ้าของโคนั้นเห็นก็จับเอา
โคนั้นมาผูกด้วยเชือกแทงด้วยประตักแล้ว ก็พามาเทียมแอก
เข้าไถนาไปอีกเล่า ข้อนี้แลฉันใด โยคาพะจรผู้จะเจริญอา
ณาปาณะสะติกรรมฐานนี้ เมื่อลมอัสสาสะปัสสาสะสูญหายไป
แล้ว อย่าพึงไปแสวงหาในที่อื่น พึงถือเข้าซึ่งเชือกคือสะติประ
ตักคือปัญญาตั้งไว้ซึ่งจิตร์คอยประจำอยู่ในที่อันลมเคยถูกต้องโดย
ปรกติ อุสาหมะนะสิการกำหนดไปไม่ช้า ลมนั้นก็จะปรากฏดุจโค
อันลงมาสู่ท่า ลำดับนั้นก็จะจับลมอัสสาสะปัสสาสะได้ ผูกให้มั่น
ด้วยเชือกคือสะติ เอามาประกอบเข้าในที่อันลมเคยถูกต้องนั้น
แล้ว ก็แทงด้วยประตักคือปัญญาแล้ว ก็พึงประกอบซึ่งกรรม
ฐานเนือง ๆ เมื่อโยคาพะจรประกอบเนือง ๆ ดังนี้ มิช้าอุคคะ
หะนิมิตร์แลปะฏิภาคะนิมิตร์ ก็จะปรากฏแก่โยคาพะจรนั้น
อุคคะหะนิมิตร์และปะฏิภาคนิมิตร์ ที่ปรากฏแก่โยคาพะจรนั้น
จะได้เหมือนกันทุกองค์หามิได้ โยคาพะจรบางองค์อุคคะหะนิ
มิตร์เมื่อเกิดนั้นมีสำผัศ อันสุขุมปรากฏดัง ปุยนุ่นบ้าง ปุยสำลีบ้าง
แลนิมิตร์ทั้ง ๒ นี้เมื่อปรากฏขึ้นด้วยเพ่งเอาอุคคะหะนิมิตร์อย่าง
เดียว คำพิพากษาในอรรถกะถานั้น " อุคคะหะนิมิตร์แล
ปฏิภาคะนิมิตร์นี้ ปรากฏแก่โยคาพะจรบางองค์เปนวงช่องรัศมี
ดาวแลดวงแก้วมะณีแก้วมุกดา โยคาพะจรบางองค์อุคคะหะ
นิมิตร์แลปะฏิภาคะนิมิตร์ มีสำผัศอันหยาบปรากฏดังเมล็ดใน

ฝ้ายบ้าง ดังเสี้ยนเสกดไม้แก่นบ้าง บางองค์ปรากฏดังด้าย
สายสังวาลย์อันหยาบและเปลวควันบ้าง บางองค์ปรากฏดุจหนึ่ง
ใยแมลงมุมอันขึงอยู่ แลแผ่นเมฆแลดอกบัวหลวงแลจักร์รถ
บางที่ปรากฏดังดวงพระจันทร์พระอาทิตย์ก็มี ก็กรรมฐานอันเดียว
นั้นนิมิตร์เกิดขึ้นต่าง ๆ กัน ด้วยปัญญาของพระโยคาพะจรมี
ต่าง ๆ กัน อนึ่งธรรม ๓ ประการ คือลมเข้า ๑ ลมออก ๑
นิมิตร์ ๑ จะได้เปนอารมณ์ของจิตร์อันเดียวกันหามิได้ ลม
เข้าก็เปนอารมณ์ของจิตร์อันหนึ่ง ลมออกก็เปนอารมณ์ของจิตร์
อันหนึ่งต่างกันดังนี้ ถ้าแลโยคาพะจรองค์ใดมิได้รู้ซึ่งธรรมทั้ง ๓ คือ
ลมเข้าแลลมออกแลนิมิตร์ มิได้รู้ธรรม ๓ ประการฉนี้แล้ว กรรม
ฐานของพระโยคาพะจรองค์นั้นก็มิได้สำเร็จซึ่งอุปะจาระแลอัปปะนา
ต่อเมื่อใดธรรมทั้ง ๓ นี้ปรากฏแจ้งกรรมฐานของพระโยคาพะ
จรเจ้านั้น จึงจะถึงซึ่งอุปะจาระฌานและอัปปะนาฌานในกาล
เมื่อนั้น อาณาปาณะสะติกรรมฐานนี้ย่อมเปนไปเพื่ออันตัดเสียซึ่ง
วิตกต่าง ๆ ๗ วินิจฉัยในอาณาปาณะสะติยุติแต่เท่านี้

๏ จะวินิจฉัยในเมตตาพรหมวิหารต่อไปว่า โยคาพะจรกุลบุตร์
ผู้จะเจริญเมตตาพรหมวิหารนั้น พึงอยู่ในเสนาสะนะอันสงัด
ให้สะบายแล้ว พึงพิจาระณาให้เห็นโทษของโทสะ แลอานิสงส์
ของขันตีความอดทนแล้ว จึงประกอบจิตร์ไว้ในขันตีข่มเสีย
ซึ่งโทสะ แล้วจึงเจริญเมตตาจิตร์ไปในสัตวทั้งสิ้นไม่มีประมาณ

เมื่อเริ่มจะเจริญเมตตานั้น พึงตั้งเมตตาจิตร์ลงในตนก่อนว่า “เราจงเปนศุข ๆ เทอญ” ฤๅว่า “เราอย่ามีทุกข์เลย” ฤๅว่า “เราอย่ามีเวรแก่ใครแลใครเลย” ฤๅว่า “เราอย่าป่วยไข้เลย” ฤๅว่า “เราอย่ามีทุกข์กายทุกข์ใจเลย” ฤๅว่า “เราจงเปนศุข ๆ รักษาตนพ้นจากทุกข์ภัยทั้งสิ้นเทอญ” ให้โยคาพะจรเจริญเมตตาในตนดังกล่าวมานี้เนือง ๆ ก่อน

๏ ซึ่งให้เจริญเมตตาในตนก่อนนั้น ด้วยสามารถจะให้กระทำซึ่งตนเปนพะยาน จะให้เห็นว่าตนนี้อยากได้แต่ความสุขเกลียดชังทุกข์แลภัยต่าง ๆ ฉันใด สัตว์ทั้งหลายอื่น ๆ ก็อยากได้สุขเกลียดชังทุกข์แลภัยต่าง ๆ ฉันนั้น เมื่อเห็นดังนี้แล้วจิตร์ของโยคาพะจรนั้น ก็ปราดถนาจะให้สัตว์ทั้งสิ้นอื่น ๆ มีความสุขความเจริญด้วยเหตุดังนั้น จึงให้โยคาพะจรตั้งเมตตาจิตร์ในตนก่อน เมื่อตั้งเมตตาจิตร์ในตนแล้ว ลำดับนั้นพึงตั้งเมตตาจิตร์ไปในสัตว์ทั้งหลายอื่นทั่วไปไม่มีประมาณ “สัตว์ทั้งหลายทั้งสิ้นจงอย่ามีเวรแก่กันแลกันเลย” ฤๅว่า “สัตว์ทั้งหลายทั้งสิ้น จงอย่ามีพยาบาทแก่กันแลกันเลย” ฤๅว่า “สัตว์ทั้งหลายทั้งสิ้นจงอย่ามีความป่วยไข้ลำบาก กาย ใจ เลย” ฤๅว่า “สัตว์ทั้งหลายทั้งสิ้น จงอย่ามีอุปัทวะทุกข์ภัยเกิดขึ้นในกายในใจเลย” ฤๅว่า “สัตว์ทั้งหลายทั้งสิ้นจงเปนสุข ๆ รักษาตนพ้นจากทุกข์ภัยทั้งสิ้น”

ทุกอิริยาบถเทอญฯ เมตตาภาวะนานี้ เปนข้าศึกแก่โทสะแลพะยาบาทโดยตรง เมื่อโยคาพะจรเจริญเมตตานี้ จะมาละโทสะแลพะยาบาทเสียได้ด้วยดีจิตร์ก็จะตั้งมั่นเปนขะณิกะสะมาธิ แลอุปะจาระสะมาธิแลอัปปะนาสะมาธิโดยลำดับ ๆ อนึ่งผู้ที่เจริญเมตตาภาวะนานี้ จะหลับอยู่ก็เปนสุข จะตื่นอยู่ก็เปนสุข จะฝันเห็นก็เปนมงคลไม่ลามกย่อมเปนที่รักใคร่ยินดี ของมะนุษย์แลอะมะนุษย์ทั้งสิ้น ไฟก็ไม่ไหม้ ไม่เผาทำให้ร้อนได้ พิษทั้งหลายคือพิษของสัตว์ที่มีพิษต่าง ๆ แลพิษหว้านพิษยา ศาสตราวุธต่าง ๆ ก็ไม่อาจประทุษฐร้ายทำอันตะรายแก่กายแลชีวิตได้ สีหน้าย่อมผ่องใสงาม จิตร์ย่อมตั้งมั่นได้เร็วพลัน เมื่อจะตายย่อมได้สะติไม่หลงตาย ตายแล้วแม้จะเกิดอีกก็ย่อมเกิดในที่ดีเปนที่เสวยสุข ถ้าไม่เสื่อมจากฌานก็ไปเกิดในพรหมโลก เมตตาภาวะนามีอานิสังสะคุณต่าง ๆ แก่ผู้ที่ได้เจริญฉะนี้ เหตุดังนั้นควรที่กุลบุตร์จะพึงมีอุสาหะเจริญเมตตากรรมฐานนี้ฯ เมตตาพรหมวิหารยุติแต่เท่านี้

● จะอะธิบายในกะรุณาพรหมวิหารต่อไปว่า เมื่อโยคาพะจรกุลบุตร์ได้เห็นมะนุษย์ฤาสัตว์ที่ได้ความทุกข์ลำบากอยู่ พึงถือเอาซึ่งมะนุษย์แลสัตว์นั้น เปนอารมณ์แล้วจึงแผ่กะรุณาจิตร์ไปว่า “สัตว์ผู้นี้ถึงซึ่งความทุกข์ลำบากยิ่งนักหนอ แม้ไฉน

จะพึงพ้นจากทุกข์เหล่านี้ได้” ฯ ถ้าจะแผ่กะรุณาจิตร์ไปในสัตว์ไม่มีประมาณ พึงปะริกรรมว่า “สัตว์ทั้งหลายทั้งสิ้น จงพ้นจากทุกข์เทอญ” ฯ เมื่อโยคาพะจรกุลบุตร์ทำปะริกรรมนึกอยู่ดังนี้เนือง ๆ ร่ำไปไม่หยุด ก็จะละเสียได้ซึ่งวิเหสาความเบียดเบียนสัตว์ นิวะระณะธรรมก็จะสงบรำงับไปจากจิตร์ จิตร์ก็จะตั้งมั่นเปนขะณิกะสะมาธิแลอุปะจาระสะมาธิ แลอัปปะนาสะมาธิโดยลำดับ ๆ สำเร็จเปนกามาพะจรกุศลแลรูปาพะจรกุศล ฯ กะรุณาพรหมวิหารยุติแต่เท่านี้

๑ จะอะธิบายในมุทิตาพรหมวิหารต่อไปว่า เมื่อโยคาพะจรกุลบุตร์ได้เห็น ฤๅได้ยิน ซึ่งมะนุษย์ ฤๅสัตว์ที่เปนสุขสะบายเจริญอยู่ในสุขสมบัติของตน ๆ แล้ว พึงทำจิตร์ให้ชื่นชมยินดีในสุขสมบัติของมะนุษย์แลสัตว์เหล่านั้น แผ่มุทิตาจิตร์ไปว่า “สัตว์ผู้นี้หนอบริบูรณ์ยิ่งนักมีสุขสมบัติมาก จงเจริญยั่งยืนอยู่ในสุขสมบัติของตน ๆ เทอญ ฯ ถ้าจะแผ่มุทิตาจิตร์ไปในสัตว์ไม่มีประมาณ พึงทำปะริกรรมนึกว่า “สัตว์ทั้งหลายทั้งสิ้นจงอย่าเสื่อมวิบัติไปจากสุขสมบัติที่ตนได้แล้วเลย” ฤๅนึกว่า “สัตว์ทั้งหลายทั้งสิ้น จงยั่งยืนอยู่ในสุขสมบัติของตน ๆ เทอญ” เมื่อทำปะริกรรมนึกอยู่ดังนี้ร่ำไปไม่หยุด ก็จะละเสียได้ซึ่งความ

ไม่ยินดีในสมบัติของสัตว์อื่น ก็จะได้สำเร็จขะณิกะสะมาธิแล
อุปะจาระสะมาธิ แลอัปปะนาสะมาธิโดยลำดับ ๆ ฯ มุทิตาพรหม
วิหารยุติแต่เท่านี้

ขะ

◎ จะอะธิบายในอุเบกขาพรหมวิหารต่อไปว่า โยคาพะจร
กุลบุตร์ผู้จะเจริญอุเบกขาพรหมวิหารนั้น พึงแผ่อุเบกขาไป
ในหมู่สัตว์ทำจิตร์ให้เปนกลาง ๆ อย่าดีใจเสียใจเหตุสุขทุกข์
ของสัตว์ทั้งสิ้น ปะริกรรมนึกไปว่า “สัตว์ทั้งหลายทั้งสิ้นมีกรรม
เปนของ ๆ ตนเปนอยู่เช่นใด ก็จงเปนอยู่เช่นนั้นเทอญ” ฯ
พึงปะริกรรมนึกดังนี้ร่ำไปอย่าหยุด ก็จะมาละเสียได้ซึ่งราคะแล
ปะฏิฆะในสุขแลทุกข์ของสัตว์ ฯ อุเบกขาพรหมวิหารนี้มีอานุ
ภาพให้ผู้ที่เจริญ ได้ถึงจะตุตถะฌานในจะตุกะนัยถึงปัญจะ
มะฌานในปัญจะกะนัย ฯ อุเบกขาพรหมวิหารยุติแต่เท่านี้

◎ จะอะธิบายในอาหาเรปะฏิกูละสัญญากรรมฐานนั้นต่อไปว่า
โยคาพะจรกุลบุตร์ ผู้มีศรัทธาปราดถนาจะเจริญกรรมฐานชื่อว่า
อาหาเรปะฏิกูละสัญญา สำคัญว่าเปนของปะฏิกูลในอาหารนั้น
พึงศึกษาในพิธีพิจาระณาอาหาร ให้เห็นเปนปะฏิกูลนั้นให้ชำนาญ
แล้วพึงเข้าไปในที่สงัด พิจาระณาอาหารด้วยอาการปะฏิกูล ๙
ประการ คือ ปะฏิกูลโดยบริโภคประการ ๑ ปะฏิกูลโดย
ประเทศที่อยู่ของอาหารนั้นประการ ๑ ปะฏิกูลด้วยสำสมอยู่นาน
ประการ ๑ ปะฏิกูลในกาลเมื่อยังมิได้ย่อยประการ ๑ ปะฏิกูล

ในกาลเมื่อย่อยออกแล้วประการ ๑ ปะฏิกูลโดยผลประการ ๑ ปะฏิกูลโดยอันหลั่งไหลออกมาประการ ๑ ปะฏิกูลด้วยอันทำให้แปดเปื้อนประการ ๑ รวมเปน ๙ ประการด้วยกัน

๑ ซึ่งว่าให้พิจาระณาอาหารให้เห็นเปนปะฏิกูลโดยบริโภคนั้น คือพิจาระณาว่าอาหารนี้ เมื่อหยิบเอาวางลงในปากแต่พอตกถึงปลายลิ้นก็ชุ่มไปด้วยน้ำลายเหลว เข้าไปถึงกลางลิ้นก็ชุ่มไปด้วยน้ำลายข้น มลทินอันติดอยู่ในทันตะประเทศ ก็ติดแปดเปื้อนปะฏิกูลพึงเกลียดยิ่งนักดังรากสุนักข์อันอยู่ในราง ซึ่งกลืนกินได้นั้น ก็เพราะไม่เห็นด้วยจักษุถ้าเห็นด้วยจักษุแล้วก็ไม่อาจกลืนกินได้ ให้โยคาพะจรกุลบุตร์พึงพิจาระณาอาหารให้เห็นเปนปะฏิกูลโดยบริโภคดังพรรณามาฉะนี้ ฯ

๒ ซึ่งว่าให้พิจาระณาอาหารให้เห็นเปนปะฏิกูลโดยประเทศที่อยู่นั้น คือให้ปลงปัญญาพิจาระณาว่า “อาหารที่เราบริโภค ประกอบด้วยอาการปะฏิกูลเห็นปานดังนี้นั้น เมื่อเข้าไปตั้งอยู่ในกะเภาะอาหารภายในท้องนั้น ยิ่งปะฏิกูลน่าเกลียดขึ้นไปกว่านั้น เพราะระคนปนคละไปด้วยดีแลเสมหะแลบพโพโลหิต ถ้าน้ำดีมากสี่อาหารนั้นก็ปะฏิกูลน่าเกลียดดุจระคนด้วยยางมะทรางอันข้น ถ้าเสมหะมากอาหารนั้นก็ปะฏิกูลน่าเกลียด ดุจระคนด้วยน้ำใบกากะทิงถ้าบุพโพมากอาหารนั้น ก็ปะฏิกูลน่าเกลียดดุจระคนด้วยเปรียงบูดเปรียงเน่า ถ้าโลหิตมากอาหารนั้นก็ปะฏิกูลน่าเกลียดดุจ

ระคนด้วยน้ำย้อม" ให้โยคาพะจรพึงพิจาระณาอาหารให้เห็นเปนปะฏิกูลโดยประเทศที่อยู่ด้วยประการฉะนี้

๓ ซึ่งให้พิจาระณาอาหารให้เห็นเปนปะฏิกูลด้วยอันสำสมอยู่นานนั้น คือให้พิจาระณาว่าอาหารที่แปดเปื้อนด้วยน้ำดีน้ำเศลษม์ น้ำหนองน้ำเลือดนั้น เมื่อตกเข้าไปถึงท้องแล้วก็ข้นอยู่ในไส้ใหญ่ ของเก่าของใหม่สะสมกันอยู่มีกลิ่นปะฏิกูลพึงเกลียดยิ่งนัก ดุจคูถในเว็จจะกุฎิอันสะสมกันอยู่ทั้งเก่าทั้งใหม่ฉะนั้น

๔ ซึ่งว่าให้พิจาระณาอาหารให้เห็นเปนปะฏิกูล ในกาลเมื่อยังมิได้ย่อยนั้นคือให้พิจาระณาว่า "อาหารเมื่อเข้าไปสะสมอยู่ในประเทศแห่งไส้ใหญ่นั้น แม้ยังมิได้ย่อยก็เปนของปะฏิกูลพึงเกลียดยิ่งนักเพราะเปนประเทศอันลามกสกกระปรกเหมนนัก ดุจหลุมอันคนจัณฑาลขุดไว้แทบประตูบ้าน สาระพัดที่คนจัณฑาลทั้งสิ้น จะทิ้งจะเทลงซึ่งหยากเยื่อแลทรากงูทรากสุนักข์เปนต้นฉะนั้น ให้โยคาพะจรพิจาระณาอาหาร ให้เห็นเปนของปะฏิกูลในการอันยังมิได้ย่อย โดยนัยดังพรรณามาฉะนี้

๕ ซึ่งให้พิจาระณาอาหาร ให้เห็นเปนของปะฏิกูลในกาลอันย่อยออกแล้วนั้น คือให้พิจาระณาว่า "อาหารที่ร้อนด้วยเพลิงธาตุเดือดเปนฟองแล้วแลย่อยออกนั้น เกรอะลงไปกลายเปนมูตร์เปนคูถ หากว่าลับจักษุอยู่จึงเพิกเฉยหาเกลียดไม่ ถ้าปรากฏแก่จักษุแล้วก็จะเปนของน่าเกลียดยิ่งนักไม่ยินดี ให้โยคาพะจร

พิจาระณาอาหารให้เห็นเปนปะฏิกูลในกาลเมื่อย่อยออกแล้ว โดยนัยดังพรรณามาฉะนี้

๖ ซึ่งให้พิจาระณาอาหารให้เห็นเปนปะฏิกูลโดยผลนั้น คือให้พิจาระณาว่า “อาหารนี้ถ้าย่อยออกเปนอันดีแล้วก็ยังส่วนอะสุภเปนต้นว่า ผมขนเล็บฟันหนังเนื้อเส้นเอ็นให้ชุ่มชื่นเจริญขึ้นเปนอันดี อาหารนั้นถ้าย่อยออกมิได้ก็ยังโรคต่าง ๆ เปนต้นว่าหิดด้านแลหิดเปื่อย ให้เกิดขึ้นได้ทุกเวทะนาต่าง ๆ เพราะเหตุอาหารย่อยออกมิดี ให้โยคาพะจรพึงพิจาระณาอาหารให้เห็นเปนของปะฏิกูลโดยผลดุจพรรณามาฉะนี้

๗ ซึ่งว่าให้พิจาระณาอาหาร ให้เห็นเปนปะฏิกูลโดยที่หลั่งไหลออกมานั้น คือให้พิจาระณาว่า “อาหารอันเรากลืนกินนั้น เมื่อเข้าไปย่อมเข้าไปโดยทวารอันเดียว เมื่อจะไหลออกย่อมไหลออกตามทวารทั้ง ๙ ที่เปนมูลหูก็ไหลออกจากช่องหูที่เปนมูลตาก็ไหลออกจากคลองตา ที่เปนน้ำมูกน้ำลายก็ไหลออกจากช่องจมูกช่องปาก ที่เปนมุตร์เปนคูถก็ไหลออกโดยทวารเบาทวารหนัก กาลเมื่อกลืนกินนั้นเอร็ดอร่อยยินดีในรศอาหาร กาลเมื่อไหลออกมาเปนมูตร์คูถย่อมเกลียดชังทั้งตนแลผู้อื่น ให้โยคาพะจรพึงพิจาระณาอาหารให้เห็นเปนปะฏิกูลโดยที่หลั่งไหลออก โดยนัยดังพรรณามาฉะนี้

๙ ซึ่งว่าให้พิจาระณาอาหารให้เห็นเปนปะฏิกูลโดยอันแปดเปื้อน นั้น คือให้พิจาระณาว่า “ อาหารนั้นจำเดิมแต่บริโภคก็เปื้อน มือ ปาก ลิ้น เพดาน ทำมือแลปากแลลิ้นแลเพดานนั้น ให้ปะฏิกูลต้องชำระล้างมือแลปากสกลกาย เมื่อเข้าไปอยู่ในท้องนั้นพิษเพลิงธาตุอันทร่านอยู่ในเผาให้ร้อนบูดขึ้นเปนปุมเปือกเปนฟองฟูดขึ้นมาจับ หู ช่อง ตา จมูก ก็ให้สำเร็จกิจเปนมูล หู ตา จมูก ที่เปนมูตร์เปนคูถก็เปื้อนทวารหนักทวารเบาละอย่างๆ ล้วนเปนของปะฏิกูลพึงเกลียดทั้งสิ้น ให้โยคาพะจรพึงพิจาระณาอาหารให้เห็นเปนปะฏิกูลโดยอันแปดเปื้อนด้วยประการฉะนี้

เมื่อโยคาพะจรพิจาระณาอาหาร ให้เห็นเปนปะฏิกูลทั้ง ๙ ประการเหล่านี้ฤาแต่อย่างใดอย่างหนึ่งอยู่ก็ดี นิวะระณะธรรมก็จะสงบรำงับจิตร์ก็จะตั้งมั่นเปนอุปะจาระสะมาธิ ให้สำเร็จกิจเปนกามาพะจรกุศล ซึ่งจะนำตนให้เกิดในสุคติภพแลเปนอุปะนิสัยปัจจัยแห่งมรรคผลนิพพาน ด้วยเหตุดังนั้นกุลบุตร์ผู้มีศรัทธาแลปัญญา ควรจะเจริญอาหาเรปะฏิกูลสัญญากรรมฐานนี้ ฯ อาหาเรปะฏิกูลสัญญากรรมฐานยุติแต่เท่านี้

จะอะธิบายในจะตุธาตุวะวัตถานะกรรมฐานนั้นต่อไปว่า ความกำหนดหมายซึ่งธาตุโดยสะภาวะความเปนเองของธาตุชื่อธาตุวะวัตถาน กำหนดหมายสิ้นทั้ง ๔ ธาตุชื่อจะตุธาตุวะวัตถาน จะตุธาตุวะวัตถานะกรรมฐานนี้ บางทีท่านเรียกว่าธาตุกรรมฐาน โยคาพะจรกุลบุตร์ผู้มีศรัทธาปราดถนาจะเจริญธาตุกรรมฐานนี้ พึงมาละกิจกังวลห่วงใยเสียให้สิ้นแล้ว เข้าไปยังเสนาสะนะที่สงัดตั้งสะติพิจาระณานึกซึ่งกาย แยกออกไปให้เห็นเปนแต่ธาตุ ๔ คือ ดินน้ำไฟลม สิ่งที่แข็งที่กระด้างมีอยู่ในกายตั้งแต่ผมขนเปนต้นจนถึงกรีสเปนที่สุดจัดเปนธาตุดิน

สิ่งที่เหลวเอิบอาบซาบซึมไปมีอย่ในกาย ตั้งแต่น้ำดีเปนต้นไปจนถึงมูตร์เปนที่สุดจัดเปนธาตุน้ำ ฯ สิ่งที่ทำกายให้อบอุ่นอยู่เรียกว่าสันตับบัคคี ๑ สิ่งที่ทำกายให้ย่อยซุดโทรมเหี่ยวแห้งคร่ำคร่าวิกลวิปะริตไปปราศจากงามเรียกว่าชิระณัคคี ๑ สิ่งที่ทำกายให้ร้อนกระวนกระวายจนทนไม่ได้ ต้องประพรมโชลมพ่นทาเรียกว่าปะริทัยหัคคี ๑ สิ่งที่ทำอาหารในกายให้แปรปรวนย่อยไปเปนอันดีเรียกว่าปะริณามัคคี ๑ เพลิง ๔ อย่างนี้จัดเปนธาตุไฟ

สิ่งที่อุปะถัมภ์ค้ำชูกาย ให้สำเร็จกิจสั่นไหวลุกนั่งยืนเดินได้เปนต้นจัดเปนธาตุลม ๆ นั้นมีอาการเปน ๖ อย่าง คือลมพัดขึ้นเบื้องบนทำให้เปนโทษ มีประการต่าง ๆ เปนต้นว่าให้วิงเวียนให้รากให้เรอ ๑ คือลมพัดลงเบื้องต่ำให้สำเร็จกิจเปนต้นว่าผาย

ลมถ่ายอุจจาระปัสสาวะ ๑ คือลมพัดอยู่ในท้องนอกไส้ให้ลั่นให้แน่นให้ปวดท้อง ๑ คือลมพัดอยู่ในภายในไส้ใหญ่ทำให้แข็งให้ตึง ๑ คือลมพัดทร่านทั่วไปในอังคาพะยพใหญ่น้อยให้สำเร็จกิจเป็นต้นว่า คู้กายเหยียดกายลุกนั่งยืนเดินได้โดยอันควรแก่อัธยาศรัย ๑ คือลมหายใจเข้าหายใจออก ๑ รวมเป็นลม ๖ ฉะนี้ ฯ

ก็พิธีที่กำหนดพิจาระณาธาตุนี้ โยคาพะจรกุลบุตร์ผู้เจริญธาตุกรรมฐานนี้ จะกำหนดพิจาระณาโดยพิสดาร ฤๅ โดยย่อก็ตาม แต่สนัดท่านที่มีปัญญากล้าเฉียบแหลม จะพิจาระณาแต่โดยย่อ คือกำหนดสิ่งที่แข็งกระด้างว่าเป็นดิน กำหนดสิ่งที่เหลวว่าเป็นน้ำ กำหนดสิ่งที่อ่นที่ร้อนว่าเป็นไฟ กำหนดอาการที่กายไหววาจาไหวพูดออกไปว่าเป็นลมเท่านี้ก็ได้ จะพิจาระณาทั้ง ๔ ธาตุ ฤๅ ธาตุใดปรากฏแจ้ง จะพิจาระณาแต่ธาตุนั้นอย่างเดียวก็ได้ เมื่อกำหนดกายตนเห็นเป็นแต่สักว่าธาตุแล้ว พึงกำหนดกายผู้อื่นให้เห็นเป็นแต่สักว่าธาตุด้วย แลพึงกำหนดให้รู้จักธาตุภายในที่มีชีวิตจิตร์ใจครองสิงอยู่ ที่ชาวโลกสมมติเรียกกันว่าสัตว์บุคคลเป็นต้นจัดเป็นธาตุภายใน ดินน้ำไฟลมที่ไม่มี (อะรูป) ชีวิตอินทรีย์จิตร์ใจครองสิงอยู่ จัดเป็นธาตุภายนอก แล้วพึงกำหนดให้เห็นเป็นแต่สักว่าธาตุไปหมดทั้งโลก จะถอนสัตตูปะลัทธิสัตตะสัญญาเสียได้ เมื่อมะนะสิการกำหนด

นิกอยู่เนือง ๆ ดังนี้แล้ว จิตร์ก็จะตั้งมั่นเปนขะณิกะสะมาธิ
แลอุปะจาระสะมาธิโดยลำดับ ๆ เมื่อจิตร์ตั้งมั่นเปนอุปะจาระ
สะมาธิแล้ว นิวะระณะธรรมก็จะสงบรำงับไปหาอาจครอบงำ
จิตร์อยู่ได้ไม่ ฯ กรรมฐานนี้ชื่อว่าธาตุวะวัตถานะนั้น เพราะ
เหตุเกิดด้วยอานุภาพปัญญาที่กำหนดซึ่งธาตุทั้ง ๔ ฯ โยคาพะจร
กุลบุตร์ผู้ประกอบซึ่งธาตุวะวัตถานะนั้น ย่อมมีจิตร์หยั่งลงยัง
สูญญะตารมณ์ เห็นว่าร่างกายนี้มีสะภาวะสูญเปล่าจากสัตว์จาก
บุคคล เมื่อไม่เห็นว่าเปนสัตว์เปนบุคคลแล้ว จิตร์ก็จะเพิก
เฉยเปนกลาง ๆ ไม่ยินดียินร้ายในอิฏฐารมณ์อะนิฏฐารมณ์ จะ
ประกอบไปด้วยปัญญาวิมุติเปนอันมาก แลอาจได้สำเร็จพระ
นิพพานในอะวะสานกาลที่สุด ถ้ายังไม่สำเร็จพระนิพพานก็จะ
มีสุคะติเปนเบื้องน่า เหตุดังนั้นกุลบุตร์ผู้มีศรัทธาควรจะ
เจริญธาตุวะวัตถานะกรรมฐาน อันมีคุณานิสังสะผลเปนอันมาก
ดังพรรณามาฉะนี้ ฯ จบธาตุวะวัตถานโดยสังเขป ฯ

จะวิสัชนาในอะรูปกรรมฐานทั้ง ๔ ต่อไปว่า โยคาพะจรกุล
บุตร์ผู้เจริญอะรูปกรรมฐานที่หนึ่งพึงเพ่งกะสิณนิมิตร์ทั้ง ๙ มี
ปะถะวีกะสิณเปนต้น อย่างใดอย่างหนึ่งเปนอารมณ์จนได้

สำเร็จรูปาพะจรฌานอันเปนที่สุดแล้วพึง เดาะ เพิก } กะสิณนั้นเสีย คือ อย่ากำหนดนึกหมายเอากะสิณนิมิตร์นั้นเปนอารมณ์ ให้ตั้งจิตร์เพ่งนึกพิจาระณาเอาอากาศที่มีดวงกะสิณ เดาะ เพิก } ขึ้นแล้ว เหลืออยู่แต่อากาศเปล่านั้นเปนอารมณ์ เมื่อพิจาระณาเอาอากาศเปล่านั้นเปนอารมณ์ พิจาระณาไป ๆ จนอากาศเปล่าเท่าวงกะสิณนั้น ปรากฎในมะโนทวารกาลใด ในกาลนั้นก็ให้โยคาพะจรพิจาระณาอากาศนั้นเปนอารมณ์ ปะริกรรมว่า “ อะนันโตอากาโสอากาศไม่มีที่สุด ๆ ” ดังนี้ไป เมื่อปะริกรรมนึกอยู่ดังนี้เนือง ๆ จิตร์ก็จะสงบรำงับตั้งมั่นเปนอุปะจาระสะมาธิ ตลอดขึ้นไปจนอัปปะนาสะมาธิโดยลำดับ ๆ สำเร็จเปนฌานที่แรกชื่ออากาสานัญจายะตะนะฌาน ฯ

ถ้าเจริญอะรูปกรรมฐานที่ ๒ ต่อไปอิก พึงละอากาศนิมิตร์ที่เปนอารมณ์ของอะรูปฌานที่แรกนั้นเสีย มากำหนดจิตร์ที่ยึดหน่วงเอาอะรูปฌานที่แรก คือจิตร์ที่นึกอากาศอาศรัยตั้งอยู่ในอากาศนิมิตร์นั้นเปนอารมณ์ทำปะริกรรมว่า “ อะนันตัวิญญาณัง วิญญาณไม่มีที่สุด ” ดังนี้เนือง ๆ ไปก็จะได้สำเร็จอะรูปฌานที่ ๒ ชื่อวิญญาณัญจายะตะนะฌาน ฯ ถ้าจะเจริญอะรูปกรรมฐานที่ ๓ ต่อไปอิก พึงละอะรูปวิญญาณที่แรก ที่

เป็นอารมณ์ของอะรูปฌานที่ ๒ นั้นเสีย มายึดหน่วงเอาความที่ไม่มีของอะรูปฌานที่แรก คือกำหนดว่า “อะรูปวิญญาณที่แรกนี้ ไม่มีในที่นี้” ดังนี้ เป็นอารมณ์แล้วทำปะริกรรมว่า “นัตถิกิญจิ อะรูปวิญญาณที่แรกนี้นิดหนึ่งไม่มี มิได้เหลือติดอยู่ในอากาศ” ดังนี้เนือง ๆ ไปก็จะได้สำเร็จอะรูปฌานที่ ๓ ชื่อว่าอากิญจัญญายะตะนะฌาน ถ้าจะเจริญอะรูปกรรมฐานที่ ๔ ต่อไปอีก พึงปล่อยวางอารมณ์ของอะรูปฌานที่ ๓ คืออารมณ์ที่สำคัญมั่นว่าอะรูปวิญญาณที่แรกไม่มีดังนี้นั้นเสีย พึงกำหนดเอาแต่ความที่ละเอียดประณีตของอะรปฌานที่ ๓ เป็นอารมณ์ ทำปริกรรมว่า “สันตะเมตำปะณีตะเมตำ อะรูปฌานที่ ๓ นี้ละเอียดนักประณีตนัก จะว่ามีสัญญาก็ไม่ใช่ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่” ดังนี้เนือง ๆ ไป ก็จะได้สำเร็จอะรูปฌานที่ ๔ ชื่อว่าเนวะสัญญานาสัญญายะตะนะฌาน ๆ อะรูปฌานที่หนึ่งนั้น ยึดหน่วงเอาอากาศนิมิตร์ อันหาที่สุดฝ่ายข้างเกิดแลข้างดับมิได้เป็นอารมณ์เป็นบ่อเกิด จึงชื่อว่าอากาสานัญจายะตะนะ ๆ อะรูปฌานที่ ๒ นั้นยึดหน่วงเอาจิตร์ที่นึกเอาอากาศตั้งอยู่ในอากาศ อันหาที่สุดฝ่ายข้างเกิดแลข้างดับมิได้ เป็นอารมณ์เป็นบ่อเกิด จึงชื่อว่าวิญญาณัญจายะตะนะ ๆ อะรูปฌานที่ ๓ นั้น ยึดหน่วงเอาความที่ไม่มีของจิตร์ ที่ตั้งอยู่ในอากาศเป็นอารมณ์เป็นบ่อ

เกิด จึงชื่อว่าอากิญจัญญายะตะนะ ฯ อะรูปฌานที่ ๔ นั้น ยึดหน่วงเอาอะรูปฌานที่ ๓ อันมีสัญญาเวทนาแลสัมปะยุตธรรมทั้งสิ้นละเอียดประณีตนักมีอยู่ หมือนอย่างไม่มี เปนอารมณ์เปนบอเกิด จึงชื่อว่าเนวะสัญญานาสัญญายะตะนะ ฯ

จบอะรูปกรรมฐานโดยสังเขป ฯ

๏ สะมะถะกรรมฐานที่แสดงมานี้ แสดงโดยนัยสังเขปตัดเอาแต่ใจความเพื่อจะให้กุลบุตร์รู้เข้าใจง่าย ๆ กุลบุตร์ผู้มีศรัทธาปราดถนาจะเจริญก็พึงเลือกเจริญเอาตามชอบใจของตน ๆ เทอญ ฯ เรียบเรื่องสะมะถะภาวะนายุติแต่เท่านี้

ฌาน, สมาบัติ

๏ จักวินิจฉัยในฌานแลสะมาบัติต่อไป ฌานนั้นว่าโดยประเภทเปน ๒ อย่าง คือรูปฌานแลอะรูปฌาน รูปฌานนั้น ๔ อย่าง อะรูปฌานนั้น ๔ อย่างได้แสดงมาแล้วในรูปกรรมฐานแลอะรูปกรรมฐาน ก็ฌานทั้ง ๘ นี้เปนเหตุให้เกิดสะมาบัติ ๘ สะมาบัติเปนผล บางแห่งท่านก็กล่าวว่าผลสะมาบัติ ต่อได้ฌานมีวะสีชำนาญคล่องแคล่วด้วยดีแล้ว จึงทำให้สะมาบัติบริบูรณ์ขึ้นด้วยดี เพราะเหตุนี้สะมาบัติจึ่งเปนผลของฌาน ก็สะมาบัติ ๘ ประการนี้ ในภายนอกพระพุทธศาสนาก็มีแต่ไม่เปนไปเพื่อดับกิเลสทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพานได้ เปนแต่ทิฎฐะธรรมวิหารย่อมเปนไปเพื่อให้เกิดในพรหมโลกอย่างเดียว เหมือนอย่าง

สะมาบัติของอาลาระดาบสและอุทะกะดาบสรามะบุตรฉะนั้นก็สะมาบัติในพระพุทธะศาสนานี้ ย่อมเป็นไปเพื่อร่างบดับกิเลสทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพานได้ ว่าโดยประเภทเป็น ๒ อย่างคือผลสะมาบัติและนิโรธสะมาบัติ ผลสะมาบัตินั้นย่อมสาธารณ์ทั่วไปแก่พระอะริยะเจ้าที่ได้สะมาบัติทั้งสิ้น ฯ นิโรธสะมาบัตินั้นเฉภาะมีแต่พระอะริยะบุคคล ๒ จำพวก คือพระอะนาคามีบุคคลและพระขีณาศพที่ได้สะมาบัติ ๙ เท่านั้น อนึ่งฌานและสะมาบัตินี้ ถ้าจะว่าโดยอรรถก็เป็นอันเดียวกัน ต่างกันแต่พะยัญชะนะเท่านั้น ก็ฌานสะมาบัติ เพราะฌานนั้นเป็นที่ถึงด้วยดีของฌานลาภีบุคคล จริงอยู่ในอรรถกะถาท่านจึงกล่าวไว้ว่า ฌานลาภีบุคคลถึงด้วยดีซึ่งสะมาบัติ คือฌานเป็นที่ถึงด้วยดีมีปะฐะมะฌานเป็นต้นดังนี้ อนึ่งในพระบาฬีแสดงบุพพะวิหารสะมาบัติ ๙ ไว้ คือปะฐะมะฌาน ทุติยะฌาน ตะติยะฌาน จะตุตถะฌาน อากาสานัญจายะตะนะฌาน วิญญาณัญจายะตะนะฌาน อากิญจัญญายะตะนะฌาน เนวะสัญญานาสัญญายะตะนะฌาน สัญญาเวทะยิตะนิโรธดับหมดแห่งสัญญาและเวทะนา ธรรม ๙ อย่างนี้ ชื่อว่าอะนุบุพพะวิหารสะมาบัติว่าสะมาบัติเป็นที่อยู่ตามลำดับของฌานลาภีบุคคลฉะนี้ อนึ่ง แสดงอะนุบุพพะนิโรธสะมาบัติ ๙ ไว้ว่าฌานลาภีบุคคล เมื่อ

หอสมุดแห่งชาติเฉลิมพระเกียรติ ร.๙ นครราชสีมา

ถึงด้วยดีซึ่งปะฐะมะฌานกามสัญญาดับไป เมื่อถึงด้วยดีซึ่งทุติยะฌานวิตกวิจารดับไป เมื่อถึงด้วยดีซึ่งตะติยะฌานปีติดับไป เมื่อถึงด้วยดีซึ่งจะตุตถะฌานลมอัสสาสะแลปัสสาสะดับไป เมื่อถึงด้วยดีซึ่งอากาสานัญจายะตะนะฌานรูปะสัญญาดับไป เมื่อถึงด้วยดีซึ่งวิญญาณัญจายะตะนะฌานสัญญาในอากาสานัญจายะตะนะดับไป เมื่อถึงด้วยดีซึ่งอากิญจัญญายะตะนะฌานสัญญาในวิญญาณัญจายะตะนะดับไป เมื่อถึงด้วยดีซึ่งเนวะสัญญานาสัญญายะตะนะฌานสัญญาในอากิญจัญญายะตะนะดับไป เมื่อถึงด้วยดีซึ่งสัญญาเวทะยิตะนิโรธสัญญาแลเวทนาดับไปธรรม ๙ อย่างนี้ชื่ออะนุบุพพะนิโรธสะมาบัติ ว่าสะมาบัติเปนที่ดับหมดแห่งธรรมที่เปนปัจนึกแก่ตนตามลำดับฉะนี้ ด้วยคำในอรรถกะถาแลบาฬีทั้ง ๒ นี้ส่องความให้ชัดว่าฌานแลสะมาบัติเปนอันเดียวกัน โดยอรรถแห่งฌานเปนเหตุของสะมาบัติวิเศษแปลกกันแต่เท่านี้

องคฌานแลสะมาบัติยุตแต่เทาน ฃะ

อาตมภาพ สมเด็จพระวันรัตได้เรียบเรียงเรื่องวินัยแลพระปะระมัดถ์โดยย่อ สนองพระเดชพระคุณตามสะติกำลังปัญญายุติแต่เท่านี้ขอถวาย พระพร ฃะ